

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ९

आनन्दगिरिकृतटीकासंबलितशांकरभाष्यसमेता-

मुण्डकोपनिषत् ।

तथा

नारायणविवरचिता मुण्डकोपनिषदीपिका च ।

पुस्तकद्वयमेतदानन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम् ।

तत्र

आनन्दाश्रमविश्वस्तैः ।

पुण्याख्यपत्रने

श्रीमन् 'महादेव चिमणाजी आपटे' इत्यभिधेय-

महाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरमुद्रायित्वा

प्रकाशितम् ।

सप्तमीयं मुद्रणावृत्तिः ।

~~~~~

शालिवाहनशकाब्दाः १९०४

स्त्रिस्ताब्दाः १८८२

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायतीकृताः) ।

मूल्यं—अष्टसूपकाः (८ रु.) ।

आदर्शपुस्तकोलेखपत्रिका ।

अथास्या मुण्डकोपनिषद् आदर्शपुस्तकानि यैः परहितैकपरतया संस्क-
रणार्थं प्रदत्तानि तेषां नामादीनि पुस्तकानां संज्ञाश्व प्रदर्श्यन्ते—

(क.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, विब्लिओथिका
इण्डिकेस्याख्यग्रन्थावल्यां मुद्रिता पुण्यपत्तननिवा-
सिनां कै० वे० शा० रा० रा० देवोपाहबाल-
शास्त्रिणाम् ।

(ख.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, इन्दूरपुरनिवा-
सिनां किवे इत्युपाहानां श्रीयुतानां रा० रा०
भाऊसाहेब वाळासाहेब इत्येतेषाम् ।

(ग.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, काश्यां शिला-
मुद्रिता, आनन्दाश्रमपुस्तकसंग्रहस्था । मुद्रण-
कालः सं० १९४२ ।

(घ.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषन्मूलमात्रा, पुण्यपत्तननिवासिनां
श्रीयुतानां रा० रा० भाऊसाहेब नगरकर इत्ये-
तेषाम् । लेखनकालः—शके १७०९ ।

(ङ.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, वटोदरनिवासिनां
श्रीयुतानां पठवर्धनोपाहानां रा० रा० कृष्णराव
भीमाशंकर इत्येतेषाम् ।

(च.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, उज्जयिनीक्षेत्र-
निवासिनां वे० शा० रा० रा० सोरटीबुवा
इत्येतेषाम् ।

(छ.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, उज्जयिनीक्षेत्र-
निवासिनां आठवले इत्युपाहानां वे० रा० रा०
रामचन्द्रभद्रु इत्येतेषाम् । लेखनकालः—शके
१८६२ ।

- (ज.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषद्ग्राम्यसमेता, विंचूरपुरनिवासिनां
श्रीयुतानां रा० रा० रावसाहेब अण्णासाहेब
इत्येतेषाम् ।
- (झ.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, वटोदरनिवा-
सिनां श्रीयुतानां पठवर्धनपाह्वानां रा० रा०
कृष्णराव भीमाशंकर इत्येतेषाम् ।
- (ञ.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, नागपुरनिवासिनां
श्रीयुतानां रा० रा० अष्पासाहेब बुटी इत्येतेषाम् ।
- (ट.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, करवीरपुरनिवा-
सिनां श्रीमतां वे० शा० सं० गुरुमहाराजानाम् ।
लेखनकालः—संवत् १८७८ ।
- (क.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषदीपिका, मुम्बापुरनिवासिनां वे०
शा० सं० रा० जयकृष्णमहाराजानाम् ।

समाप्तेयमादर्शपुस्तकोलेखपत्रिका ।

आनन्दगिरिकृतटीकासंवालितशांकरभाष्योपेता— मुण्डकोपनिषत् ।

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरजैस्तुद्वांसस्तनूभिर्वर्येषम देवहितं यदायुः ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ ब्रह्म देवानामित्याद्याथर्वणोपनिषत् । अस्याश्च विद्यासंप्रदाय-
कर्तृपारम्पर्यलक्षणसंबन्धमादावेवाऽह स्वयमेव स्तुत्यर्थम् । एवं हि

यदक्षरं परं ब्रह्म विद्यागम्यमितीरितम् ।

यस्मिन्ज्ञाते भवेज्ञातं सर्वं तत्स्यामसंशयम् ॥ १ ॥

ब्रह्मोपनिषद्भर्मोपनिषदाद्या अथर्वणवेदस्य बहूच्च उपनिषदः सन्ति । तासां शारीर-
केऽनुपयोगित्वेनाद्याचिख्यासितत्वाददृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेरित्याद्यधिकरणोप-
योगितया मुण्डकस्य व्याचिख्यासितस्य प्रतीकमादत्ते—ब्रह्मा देवानामित्याद्या-
थर्वणोपनिषदिति । व्याचिख्यासितेति शेषः । नन्दिव्यमुपनिषद्भूषणमन्त्राणां
चेषे त्वेत्यादीनां कर्मसंबन्धेनैव प्रयोजनवच्चम् । एतेषां च मन्त्राणां कर्मसु विनि-
योजकप्रमाणानुपलम्भमेन तत्संबन्धासंभवाच्छिष्ठप्रयोजनत्वाद्याचिख्यासितत्वं न संभ-
वतीति शङ्कमानस्योत्तरम् । सत्यं कर्मसंबन्धाभावेऽपि ब्रह्मविद्याप्रकाशनसाम-
र्थ्याद्विद्यया संबन्धो भविष्याति । ननु विद्यायाः पुरुषकर्तृकत्वाच्चत्पकाशकत्वेऽस्या
उपनिषदोऽपि पौरुषेयत्वप्रसङ्गात्पौक्षिकपुरुषदोषजत्वशङ्कयाऽप्रायाण्याद्याचि-
ख्यासितत्वं नोपपद्यत इत्याशङ्कयाऽह—अस्याश्रेति । विद्यायाः संप्रदायप्रव-
त्तेका एव पुरुषा न तूष्येक्षया निर्मातारः संप्रदायकर्तृत्वमपि नाधुनातनं येनान-
थासः स्यात् । किंत्वनादिपारम्पर्यागतम् । ततोऽनादिप्रसिद्धब्रह्मविद्याप्रकाशन-
समर्थोपनिषदः पुरुषसंबन्धः संप्रदायकर्तृत्वपारम्पर्यलक्षण एव तमादावेवाऽहेत्यर्थः ।
विद्यासंप्रदायकर्तृत्वेभ्य पुरुषानाम् । यथा विद्यायाः पुरुषसंबन्धस्तथैवोपनिषदोऽपि ।
यदि पुरुषसंबन्धो विवक्षितः पौरुषेयत्वपरिहाराय तर्हि तथा भूतसंबन्धाभिधायकेनान्येन
भवितव्यं स्वयमेव स्वसंबन्धाभिधाक्यत्वे स्ववृत्तिप्रसङ्गादित्याशङ्कयाऽह—स्वयमेव

महद्विः परमपुरुषार्थसाधनत्वेन गुरुणाऽयासेन लब्धा विद्येति श्रोतृवृद्धिप्रोचनाय विद्यां महीकरोति । स्तुत्या प्रोचितायां हि विद्यायाः सादराः प्रवर्तेरन्विति । प्रयोजनेन तु विद्यायाः साध्यसाधनलक्षणसंबन्धमुत्तरत्र वक्ष्यति—“भिद्येत हृदयग्रन्थः” इत्यादिना । अत्र चापरशब्दवाच्यायामुग्गेदादिलक्षणायां विधिप्रतिषेधमात्रपरायां विद्यायां संसारकारणविद्यादिदोषनिवर्तकत्वं नास्ताति स्वयमेवोक्त्वा परापरविद्याभेदकरणपूर्वकमविद्यायामन्तरे वर्तमाना इत्यादिना । तथा परप्राप्तिसाधनं सर्वसाधनसाध्यविषयैराग्यपूर्वकं गुरुप्रसादलभ्यां ब्रह्म-विद्यामाह—परीक्ष्य लोकानित्यादिना । प्रयोजनेन चासकुद्विवीर्ते ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति ।

स्तुत्यर्थमिति । विद्यास्तुतौ नात्यर्थान्व स्ववृत्तिर्दोष इत्यर्थः । स्तुतिर्वा किमर्थेत्यत आह—श्रोतृवृद्धीति । प्रवर्तेरन्विति पाठो युक्तः । वृत्तधातोरात्मनेपदित्वात् । विद्याया यत्योजनं तदेवास्या उपनिषदोऽपि प्रयोजनं भविष्यतीत्यमिप्रत्य विद्यायाः प्रयोजनसंबन्धामाह—प्रयोजनेन त्विति । संसारकारणनिवृत्तिर्ब्रह्मविद्याफलं चेत्तर्संपरविद्यैव तन्त्रिवृत्तेः संभवान्व तदर्थं ब्रह्मविद्याप्रकाशकोपनिषद्वाच्यात्यत्वेत्याशङ्क्याऽह—अत्र चेति । संसारकारणमविद्यादिदोषस्तन्त्रिवर्तकत्वमपरविद्यायाः कर्मात्मिकायाः न संभवत्यविरोधात् । न हि शतशोऽपि प्राणायामं कुर्वतः शुक्रिदर्शनं विना तदविद्यानिवृत्तिर्देश्यते । ततोऽपरविद्यायाः संसारकारणाविद्यानिवर्तकत्वं नास्तीति स्वयमेवाक्त्वा ब्रह्मविद्यामाहेति संबन्धः । किंच परमपुरुषार्थसाधनत्वेन ब्रह्मविद्यायाः परविद्यात्वं निछृष्टसंसारफलत्वेन च कर्मविद्याया अपरविद्यात्वम् । ततः समाख्यावलादपरविद्याया मोक्षसाधनत्वाभावोऽवगम्यत इत्यमिप्रत्याऽह—परापरेति । यच्चाऽहुः—कर्मजडाः केवलब्रह्मविद्यायाः कर्मत्वं संस्कारत्वेन कर्माङ्गत्वात्स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थसाधनत्वं नास्तीति तदनन्तरश्रुत्यैव निराकृतमित्याह—तथा परप्राप्तिसाधनमिति । ब्रह्मविद्यायाः कर्माङ्गत्वे कर्मणो निन्दा न स्यात् । न स्वल्पज्ञविद्यानाय प्रधानं विनिन्द्यते । अत्र तु सर्वसाध्यसाधननिन्दया तद्विषयैराग्याभिधानपूर्वकं परप्राप्तिसाधनं ब्रह्मविद्यामाह । अतो ब्रह्मविद्यायाः स्वप्रधानत्वात्तपकाशकोपनिषदर्दान कर्तुः स्वावकत्वमित्यर्थः । यद्युषनिषदां स्वतन्त्रब्रह्मविद्याप्रकाशकत्वं स्यात्तर्हि तदध्येतृणां सर्वेषां यद्यपि न भविष्यति तथाऽपि विशिष्टविकारिणां भविष्यतीति भावः । ननु स्वतन्त्रा चेद्ब्रह्मविद्या तर्हि प्रयोजनसाधनं न स्यात् सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यतावगमात्माऽह—प्रयोजनं चेति । स्मरणमात्रेण विस्मृत-

परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वं इति च । ज्ञानमात्रे यद्यपि सर्वाश्रमिणामधि-
कारस्तथाऽपि संन्यासनिष्ठैव ब्रह्मविद्या मोक्षसाधनं न कर्मसाहितेति भैक्ष्य-
चर्ची चरन्तः संन्यासयोगादिति च ब्रुवन्दर्शयति । विद्याकर्मविरोधाच्च । न
हि ब्रह्मात्मैकत्वदर्शनेन सह कर्म स्वमेष्टपि संपादयितुं शक्यम् ।
विद्यायाः कालविशेषाभावादनियतनिमित्तत्वात्कालसंकोचानुपपत्तिः । यत्तु
गृहस्थेषु ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृत्वादि लिङ्गं न तत्स्थतन्यायं बाधितु
मुत्सहेते । नहि विधिशतेनापि तमःप्रकाशयोरेकत्र सन्द्रावः शक्यते
सुवर्णलाभे सुखप्राप्तिप्रसिद्धेरज्जुतत्वज्ञानमात्राच्च सर्पेजन्यभयकम्पादिदुःखानिवृत्ति-
प्रसिद्धेश्च न प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यत्वं प्रमोजनस्यैकान्तिकम् । अतो विश्ववै श्रुति प्रयो-
जनसंबन्धं विद्याया असरुद्वर्वीति । तस्मात्तपकाशकोपनिषदो व्याख्येयत्वं संभवती-
त्यर्थः । यच्चाऽहुरेकदेशिनः स्वाध्यायाध्ययनविधेरर्थावोधफलस्य चैवार्थिकाधिकार-
त्वाधततीपनिज्जन्ये ब्रह्मज्ञानेऽस्थेव सर्वेषामाधिकारः । ततः सर्वाश्रमकर्मसमुच्चित-
तैव ब्रह्मविद्या मोक्षसाधनमिति तत्त्वाऽह—ज्ञानमात्र इति । सर्वस्वत्यागात्मक-
संन्यासनिष्ठैव ब्रह्मविद्या मोक्षसाधनमिति वेदो दर्शयति । तादृशसंन्यासिनां च कर्म-
साधनस्य स्वस्याभावान्त कर्मसंभवः । आश्रमधर्मोऽपि शमदमाय ब्रुहितविद्यम्यास-
निष्ठत्वमेव । तेषां शौचाचमनादिरपि तत्त्वतो नाऽश्रमधर्मो लोकसंग्रहार्थत्वात् ।
ज्ञानाभ्यासेनैवापावनत्वनिवृत्तेः । ‘नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते’ इति
स्मरणात् । त्रिष्वणस्तानविध्यादेरज्ञसंन्यासिविषयत्वात् । अतः कर्मनिवृत्यैव
साहित्यं ज्ञानस्य न कर्मण्यत्यर्थः । इतश्च न कर्मसमुच्चिता विद्या मोक्षसाधन-
मित्याह—विद्याकर्मविरोधाच्चेति । अर्कर्तृ ब्रह्मैवास्पीति करोमि चेति स्फुटो
व्याघात इत्यर्थः । यदा ब्रह्मात्मैकत्वं विस्मरति तदोत्पन्नविद्योऽपि करिष्यति ततः
समुच्चयः संभाव्यत इति न वाच्यमित्याह—विद्याया इति । ननु गृहस्थानामाङ्गिः-
प्रभूतीनां विद्यासंप्रदायप्रवर्तकत्वदर्शनाऽगृहस्थाश्रमकर्मभिः समुच्चयो लिङ्गादवग-
म्यत इत्याशङ्कच्चाऽह—यत्त्विति । लिङ्गस्य न्यायोपवृहितस्यैव गमकत्वाङ्गी-
कारात्समुच्चये च न्यायाभावात्पत्युत विरोधदर्शनान्त लिङ्गेन समुच्चयसिद्धिः ।
संप्रदायप्रवर्तकानां च गाहस्थ्यस्याऽभासमात्रत्वात्त्वानुसंधानेन मुहुर्मुहुर्वाधात् ।

यस्य मे चास्ति सर्वत्र यस्य मे नास्ति किंचन ।

मियिलायां प्रदीप्तायां न मे किंचन ददृते ॥

इत्युद्गारदर्शनात्कर्मभासेन न समुच्चयः स्वात्मत्र चज्ञवधिर्न दृश्यत इति भावः ।

कर्तुं किमुत लिङ्गैः केवलैरिति । एवमुक्तसंबन्धयोजनाया उपनिषदोऽल्पाक्षरं
ग्रन्थविवरणमारभ्यते । य इमां ब्रह्मविद्यामुपयन्त्यात्मभावेन श्रद्धाभाकिपुरःसरा:
सन्तस्तेषां गर्भजन्मजरारोगाद्यनैष्ठूं निशात्यति परं वा ब्रह्म गमयत्यविद्या-
संसारकारणं चात्यन्तमवसादयति विनाशयतीत्युपनिषद् । उपनिषद्स्य सदेरेवमर्थ-
स्मरणात् ।

**ॐ ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव विश्वस्य कर्ता
भुवनस्य गोप्ता । स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथ-
र्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥ १ ॥**

ब्रह्मा परिवृढो महान्वर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः सर्वानन्यानविशेत इति । देवानां
द्योतनवतामिन्द्रादीनां प्रथमो गुणैः प्रधानः सन्पथमोऽग्रे वा संबभूवाभिव्यक्तः
सम्यक्स्वातन्त्र्येणत्यभित्यप्रायः । न तथा यथा धर्माधर्मवद्यात्मसंसारिणोऽन्ये
जायन्ते । “योऽसावतीनिद्र्योऽग्रासः” इत्यादिस्मृतेः । विश्वस्य सर्वस्य जगतः
कर्तोत्पादयिता । भुवनस्योत्पन्नस्य गोप्ता पालयितेति विशेषणं ब्रह्मणो विद्यास्तु-
तये । स एवं प्रख्यातमहत्त्वे ब्रह्मा ब्रह्मविद्यां ब्रह्मणः परमात्मनो विद्यां ब्रह्म-
विद्याम् ‘येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम्’ इति विशेषणात्परमात्मविषया हि सा ।
ब्रह्मणा वाऽग्रजेनोक्ते विद्याविद्या । तां सर्वविद्याप्रतिष्ठां सर्वविद्याभिव्यक्तिहेतुत्वा-
त्सर्वविद्याश्रयाभिमित्यर्थः ।

साधितं ध्यास्त्वयेत्वमुपसंहरति—एवाभिति । ग्रन्थे कथमुपनिषच्छब्दप्रयोग इति
शङ्कयामुपनिषच्छद्वाच्यविद्यार्थत्वालाक्षणिक इति दर्शयितुं विद्याया उपनिषच्छ-
ब्दार्थत्वमाह—य इमामिति । आत्मभावेनेति । प्रेमास्पदतयेत्यर्थः । अनर्थ-
पूर्णं क्लेशसमूहं निशात्यति शिथिली करोत्यपरिपक्वज्ञानाद्विवैर्जन्मभिर्मोक्षसंभवा-
दित्यर्थः ।

ज्ञानमपतिमं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः ।

ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सह सिद्धं चतुष्टम् ॥

इति स्मरणाद्वर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः सर्वानन्यानविकम्य वर्तत इति परिवृढत्वसिद्धमित्यर्थः ।

योऽसावतीनिद्र्योऽग्रासः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः ।

सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एष स्वयमुद्भौ ॥

सर्वविद्यावेद्यं वा वस्त्वनयैव विज्ञायत इति । “येनाश्रुतं श्रुतं भवति अमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्” इति श्रुतेः । सर्वविद्याप्रतिष्ठामिति च स्तौति । विद्यामर्थर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह । ज्येष्ठश्वासौ पुत्रश्वानेकेषु ब्रह्मणः सृष्टिप्रकारेष्व-न्यत्तमस्य सृष्टिप्रकारस्य प्रमुखे पूर्वमर्थर्वा सृष्ट इति ज्येष्ठस्तस्यै ज्येष्ठपुत्राय प्राहोक्त्वान् ॥ १ ॥

अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माऽथर्वा तां पुरोवाचा-
ङ्गिरे ब्रह्मविद्याम् । स भारद्वाजाय सत्यवहाय
प्राह भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम् ॥ २ ॥

यामेतामर्थर्वणे प्रवदेतावद्ब्रह्मविद्यां ब्रह्मा तामेव ब्रह्मणः प्राप्तामर्थर्वा पुरा पूर्वमुवाचोक्त्वानाङ्गिरेऽङ्गिरान्मने ब्रह्मविद्याम् । स चाङ्गिर्भारद्वाजाय भरद्वा-जगोत्राय सत्यवहाय सत्यवहनाम्ने प्राह प्रोक्त्वान् । भारद्वाजोऽङ्गिरसं स्व-शिष्याय पुत्राय वा परावरां परस्मात्परस्मादवरेण प्राप्तेति परावरा परावर-सर्वविद्याविषयव्याप्तेवा तां परावरामङ्गिरसे प्राप्तेत्यनुषङ्गः ॥ २: ॥

शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विविवदुपसन्नः
प्रपञ्च । कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं
भवतीति ॥ ३ ॥

शौनकः शुनकस्यापत्यं महाशालो महागृहस्थोऽङ्गिरसं भारद्वाजशिष्यमा-चार्यं विधिविद्यथाशास्त्रमित्येतत् । उपसन्त उपगतः सन्प्रच्छ वृष्टवान् । शौन-काङ्गिरसोः संबन्धादर्वाग्विधिवद्विशेषणादुपसदनविधेः पूर्वेषामानियम इति गम्यते । मर्यादाकरणार्थं मध्यरीपिकान्यायार्थं वा विशेषणम् । अस्मदादि-ष्वप्युपसदनविधेऽस्तित्वात् । किमित्याह—कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते नु इति वितर्के भगवो हे भगवन्सर्वे यदिदं विज्ञेयं विज्ञातं विशेषेण ज्ञातवगतं भवतीत्येक-

‘स्वयमुद्भूतः युक्तवोणितसंयोगमन्तरेणाऽऽविर्भूतः’ इति स्मृतेः स्वातन्त्र्यं गम्यत इत्यर्थः । वाक्योत्थवुद्भिर्वृत्यभिव्यक्तं ब्रह्मैव ब्रह्मविद्या । तश्च ब्रह्म सर्वा-भिव्यञ्जकम् । ततः सर्वविद्यानां व्यञ्जकतयाऽश्रीयत इति सर्वविद्याश्रयाऽथवा सर्वविद्यानां प्रतिष्ठा परिसमाप्तिर्भवति यस्यामुत्पन्नायां ज्ञातव्याभावात्सा सर्वविद्यौ-प्रतिष्ठेत्याह—सर्वविद्यावेद्यं वेति ॥ १ ॥ २ ॥

६ आनन्दगिरीकृतटीकासंबलितशांकरभाष्योपेता— [मु० १५०१]

स्मिन्नाते सर्वविद्वतीति शिष्टप्रवादं श्रुतवाङ्ग्यौनकस्तद्विशेषं विज्ञातुकामः सन्करिमनिति वितर्कयन्प्रच्छ । अथवा लोकसामान्यदृष्ट्या ज्ञात्वैव प्रपच्छ । सन्ति लोके सुवर्णादिशकलभेदाः सुवर्णत्वाद्येकत्वविज्ञानेन विज्ञायमाना लौकिकैः । तथा किन्वस्ति सर्वस्य जगद्भेदस्यैकं कारणम् । यदेकस्मिन्विज्ञाते सर्वे विज्ञातं भवतीति । नन्वविदिते हि कस्मिनिति प्रश्नोऽनुपपन्नः । किमस्ति तदिति तदा प्रश्नो युक्तः । सिद्धे ह्यस्तित्वे कस्मिनिति स्यात् । यथा कस्मिन्विद्येयमिति । न । अक्षरवाहुल्यादायासभीरुत्वात्पञ्चः संभवत्येव किंत्वेकस्मिन्विज्ञाते सर्ववित्स्यादिति ॥ ३ ॥

तस्मै स होवाच । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह
स्म यद्द्विविदो वदान्ति परा चैवापरा च ॥ ४ ॥

तस्मै शौनकायाङ्गरा आह किलोवाच । किमित्युच्यते । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति । एवं ह स्मकिल यद्ब्रह्मविदो वेदार्थाभिज्ञाः परमार्थदर्शिनो वदन्ति के त इत्याह । परा च परमात्मविद्या । अपरा च धर्माधर्मसाधनतत्कलविषया । ननु कस्मिन्विदिते सर्वविद्वतीति शौनकेन पृष्ठं तस्मिन्वक्तव्येऽपृष्ठमाहाङ्गरा द्वे विद्ये इत्यादि । नैष दोषः । क्रमापेक्षत्वात्प्रातिवचनस्य । अपरा हि विद्याऽविद्या सा निराकर्तव्या । तद्विषयेहि विदिते न किंचित्तत्त्वतो विदितं स्यादिति निराकृत्य हि पूर्वपक्षं पञ्चात्सिद्धान्तो वक्तव्यो भवतीति न्यायात् ॥ ४ ॥

तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववदेः
शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योति-
पमिति । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते ॥ ५ ॥

पश्चवीजमाह—एकस्मिन्निति । उपादानात्कार्यस्य पृथक्सत्त्वाभावादुपादाने ज्ञाते तत्कार्यं ततः पृथक्नास्तीति ज्ञातं भवतीति सामान्यव्याप्तिस्तद्वाद्वा पपच्छेत्याह—अथवेति । पश्चाक्षराङ्गस्यमाक्षिप्य समाधते—नन्वविदिते हीत्यादिना । किमस्ति तदिति प्रयोगेऽक्षरवाहुल्येनाऽयासः स्यातद्वीरुतया कस्मिन्नित्यक्षराङ्गस्ये लाघवा तपश्च इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

तत्र काऽपेरत्युच्यते । कग्नेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद इत्येते चत्वारो वेदाः । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमित्यङ्गानि पठेषाऽपरा विद्या । अथेदानीमियं परा विद्योच्यते यथा तद्वक्ष्यमाणविशेषणमक्षरमधिगन्यते प्राप्यते । अधिपूर्वस्य गमेः प्रायशः प्राप्त्यर्थत्वात् । न च परप्राप्तेरवगमार्थस्य भेदोऽस्ति । अविद्याया अपाय एव हि परप्राप्तिर्थान्तरम् । ननु कग्नेदादिवास्या तर्हि सा कथं परा विद्या स्यान्मोक्षसाधनं च । या वेदवास्याः स्मृतय इति हि स्मरन्ति । कुट्टित्वान्तिष्ठलत्वादनादेया स्यात् । उपनिषदां च कग्नेदादि- वासत्वं स्यात् । कग्नेदादित्वे तु पृथक्करणमनर्थकम् । अथ कथं परेति । न । वेदविषयविज्ञानस्य विवक्षितत्वात् । उपनिषदेवाक्षरविषयं हि विज्ञानमिह परा विद्येति प्राधान्येन विवक्षितं नोपनिषद्चब्दराशिः । वेदशब्देन तु सर्वत्र शब्द- राशिर्विक्षितः । शब्दराश्यविगमेऽपि यत्नान्तरमन्तरेण गुर्वभिगमनादिलक्षणं वैराग्यं च नाक्षराधिगमः संभवतीति पृथक्करणं ब्रह्मविद्यायाः परा विद्येति कथनं चेति ॥ ५ ॥

यत्तद्देश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुः श्रोत्रं तद-
पाणिपादम् । नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तद-
व्ययं यच्छूतयौनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥ ६ ॥

कल्पः सूत्रग्रन्थः । अनुष्ठेयक्रमः कल्प इत्यर्थः । अविद्याया अपगम एव परप्राप्ति । रूपवर्त्यते । अविद्यापमगश्च ब्रह्मवित्तरवेति व्याख्यातमस्माभिज्ञातोऽ- र्थस्तज्ज्ञापिर्वाऽपिद्यानिवृत्तिरित्येतद्वचार्यानावसरे । अतोऽधिगमशब्दोऽत्र प्राप्ति- पर्यायं एवेत्याह—न च परप्राप्तेरिति । सज्जानां वेदानामपराविद्यात्वेनोपन्या- सात्तवः पृथक्करणद्वेदवासतया ब्रह्मविद्यायाः परत्वं न संभवतीत्याक्षिपति— नन्विति ।

या वेदवास्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुट्टचः ।

सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥

इति स्मृतेः कुट्टित्वादनुपोदेया स्यादित्यर्थः । विद्याया वेदवासत्वे तदथार्नामुप- निषदामप्युग्मेदादिवासत्वं प्रसज्येतेत्यर्थः । वेदवासत्वेन पृथक्करणं न भवति । किंतु वैदिकस्यापि ज्ञानस्य वस्तुविषयस्य शब्दराश्यतिरेकाभिप्राप्येणत्याह—न वेदविषयति ॥ ५ ॥

यथा विधिविषये कर्त्त्वाद्यनेककारकोपसंहारद्वारेण वाक्यार्थज्ञानकालाद-
न्यत्रानुष्ठेयोऽर्थोऽस्त्यमिहोत्रादिलक्षणो न तथेह परविद्याविषये । वाक्यार्थज्ञान-
समकाल एव तु पर्यवसितो भवति । केवलशब्दप्रकाशितार्थज्ञानमात्रनिष्ठाव्य-
तिरिक्ताभावात् । तस्मादिह परां विद्यां सविशेषणेनाक्षरेण विशिनष्टि—यच-
दद्वेश्यमित्यादिना । वक्ष्यामाणं बुद्धौ संहत्य सिद्धवत्परामृश्यते—यन्नादिति ।
अद्वेश्यमदृश्यं सर्वेषां बुद्धीनिद्रियाणामगम्यमित्येतत् । दृशेवीहिष्प्रवृत्तस्य पञ्चे-
न्द्रियद्वारकत्वात् । अग्राहं कर्मनिद्रियाविषयमित्येतत् । अगोत्रं गोत्रमन्वयो
मूलमित्यनर्थन्तरम् । अगोत्रमनन्वयमित्यर्थः । न हि तस्य मूलमस्ति येनान्वितं
स्यात् । वर्ण्यन्त इति वर्णा द्रव्यधर्माः स्थूलत्वादयः शुक्लत्वादयो वा ।
अविद्यमाना वर्णा यस्य तदवर्णमक्षरम् । अचक्षुःशोत्रं चक्षुश्च शोत्रं च नामस्त्र
पविषये करणे सर्वजन्तुनां ते आविद्यमाने यस्य तदचक्षुःशोत्रम् । यः सर्वज्ञः
सर्वविदित्यादिचेतनावच्चविशेषणत्वात्प्राप्तं संसारिणामिव चक्षुःशोत्रादिभिः
करणैरर्थसाधकत्वं तदिहाचक्षुःशोत्रमिति वार्यते । “पश्यत्यचक्षुः स गृणोत्य
कर्णः” इत्यादिदर्शनात् । किंच तदपाणिपादं कर्मनिद्रियरहितमित्येतत् यत
एममग्रासमग्राहकं चातो नित्यमविनाशी । विमुँ विविधं ब्रह्मादिस्थावरान्तप्राणि-
मेदैर्भवतीति विभुम् । सर्वगतं व्यापकमाकाशवत्सुसूक्ष्मं शब्दादिस्थूलत्वकारण-
रहितत्वात् । शब्दादयोऽस्त्राकाशवाथादीनामन्तरोत्तरं स्थूलत्वकारणानि तदभावा-
त्सुसूक्ष्मम् । किंच तदव्ययमुक्तधर्मात्वादेव न व्येतित्यच्ययम् । न सनङ्गस्य
स्वाङ्गापचयलक्षणो व्ययः संभवति शरीरस्येव नापि कोशापचलक्षणो व्ययः
संभवति राजा इव । नापि गुणद्वारको व्ययः संभवत्यगुणत्वात्सर्वात्मकत्वाच्च ।
यदेवंलक्षणं भूतयोनिं भूतानां कारणं पृथिवी थावरजंगमानां परिष्यन्ति
सर्वत आत्मभूतं सर्वस्याक्षरं पश्यन्ति धीरा धीमन्तो विवेकिनः । ईदृशमक्षरं
यथा विद्ययाऽधिगम्यते सा परा विद्येति समुदायार्थः ॥ ६ ॥

कर्मज्ञानादिलक्षणत्वाभिप्रायेण च पृथकरणाभित्याह—यथा विधिविषय
इति । अप्राप्तप्रतिषेपसङ्गङ्गान् प्रधानपरत्वमपि शङ्कनियमिति मत्वाऽऽह—यः
सर्वज्ञ इति । अगुणत्वादिति । उपसर्जनरहितत्वादित्यर्थः । सर्वात्मकत्वा-
चेति । हेयस्यातिरिक्तस्याभावाच्चेत्यर्थः ॥ ६ ॥

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्या-
मोपधयः संभवन्ति । यथा सतः पुरुषात्केशलो-
मानि तथाऽक्षरात्संभवतीह विश्वम् ॥ ७ ॥

भूतयोन्यक्षरमित्युक्तं तत्कथं भूतयोनित्वमित्युच्यते प्रसिद्धदृष्टान्तैः । यथा
लोके प्रसिद्धम् । ऊर्णनाभिलूताकीटः किंचित्कारणान्तरमनपेक्ष्य स्वयमेव
सृजते स्वशरीराव्यतिरिक्तानेव तन्तून्वहिः प्रसारयति पुनस्तानेव गृह्णते च
गृह्णति स्वात्मभावमेवाऽप्यादयति । यथा च पृथिव्यामोपधयो वीशादिस्या-
वरान्ता इत्थर्थः । स्वात्माव्यतिरिक्ता एव प्रभवन्ति । यथा च सतो विद्यमाना-
ज्जीवतः पुरुषात्केशलोमानि केशाश्च लोमानि च संभवन्ति विलक्षणानि । यथैते
दृष्टान्तास्तथा विलक्षणं सलक्षणं च निमित्तान्तरानपेक्षायथोक्तलक्षणादक्षरात्संभ-
वति समुत्पयत इह संसारमण्डले विधं समस्तं जगत् । अनेकदृष्टान्तोपादानं तु
सुखार्थपबोधनार्थम् । यद्ब्रह्मण उत्पद्यमानं विधं तदनेन क्रमेणोत्पद्यते न युग-
पद्वदरमुष्ठिपक्षेपवदिति ॥ ७ ॥

तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमाभिजायते । अन्ना-
त्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥ ८ ॥

क्रमनियमविविक्षार्थोऽप्य मन्त्र आरम्भते । तपसा ज्ञानेनोत्पचिविधि-
ज्ञतया भूतयोन्यक्षरं ब्रह्म चीयत उपचीयत उत्पिषादयिष्यदिदं जगदङ्कु-
रमिव वीजमुच्छूनतां गच्छति पुत्रमिव पिता हर्षेण । एवं सर्वज्ञतया
सृष्टिस्थितिसंहारशक्तिविज्ञानवत्येवपचिताततो ब्रह्मणोऽन्नमद्यते भुज्यत
इत्यन्नमव्याकृतं साधारणं संसारिणां व्याचिकीर्षिवावस्थास्त्रेणाभिजा-

ब्रह्म न कारणं सहाययून्यत्वात्कूलमात्रवदित्यस्यानैकान्तिकत्वमुक्तमूर्ण-
नामिदृष्टान्तेन । ब्रह्म जगतो नोपादानं तदभिन्नत्वात्स्वरूपस्येवेत्यनुमानान्तरस्यानै-
कान्तिकत्वमाह-यथा च पृथिव्याभिति । जगन्न ब्रह्मोपादानं तद्विलक्षणत्वात् ।
यद्यद्विलक्षणं तत्तदुपादानकं न भवति । यथा घटो न तन्तूपादानकं इति । अस्य
व्यभिचारार्थमाह-यथा च सत इति । एकस्मिन्नपि दृष्टान्ते सर्वानुमानानाम-
नैकान्तिकत्वं योजयितुं शक्यभिति शङ्कमानं प्रत्याह-अनेकदृष्टान्तेति ॥ ८ ॥

ईश्वरत्वोपाधिभूतं मायातत्त्वं महाभूतादिरूपेण सर्वजीवैरुपलभ्यत इति
सर्वसाधारणयेऽपि कथं जायते ज्ञानादिसिद्धत्वादेत्याशङ्कच्चाऽह-व्याचिकीर्षितेति ।

यत उत्पद्यते । ततश्चाव्याकृताद्वचाचिकीर्षिवस्थातोऽन्नात्प्राणो हिरण्यगर्भो
ब्रह्मणो ज्ञानक्रियाशक्त्यधिष्ठितजगत्साधारणोऽविद्याकामकर्मभूतसमुदायबीजा-
इकुर्णो जगदात्माऽभिजायते इत्युनुषङ्गः । तस्माच्च प्राणान्मनो मनआख्यं
संकल्पविकल्पसंशयनिर्णयाद्यात्मकमभिजायते । ततोऽपि संकल्पाद्यात्मकान्मनसः
सत्यं सत्याख्यमाकाशाद्भूतपञ्चकमभिजायते । तस्मात्सत्याद्बूतपञ्चकादण्ड-
क्रमेण सप्त लोका भूराद्यः । तेषु मनुष्यादिप्राणिवर्णाश्रमक्रमेण कर्माणि । कर्मसु
च निमित्तभूतज्वर्मते कर्मजं फलम् । यावत्कर्माणि कल्पकोटिशतैरपि न विन-
श्यन्ति तावत्कलं न विनश्यतीत्यभृतम् ॥ ८ ॥

यः सर्वज्ञः गर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मा-
देतद्ब्रह्म नाम रूपमन्तं च जायते ॥ ९ ॥

इत्यर्थवेदीयमुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डके प्रथमः स्वण्डः ॥ १ ॥

उक्तमेवार्थमुपसंजिहीर्षुर्मन्त्रो वक्ष्यमाणार्थमाह—य उक्तलक्षणोऽक्षराख्यः
सर्वज्ञः सामान्येन सर्वं जानातीति सर्वज्ञः । विशेषेण सर्वं वेच्चीति
कर्मापूर्वसमवायिभूतसूक्ष्ममव्याकृतमिति केचित् । तत्र । तस्य प्रतिजीवं भिन्न-
त्वादीश्वरत्वेषापि वित्वासंभवात् । सामान्यरूपेण संभवेऽपि पृथिव्यादिसामान्यानां
बहुत्वात् । प्रकृतावेकत्वश्रुतिव्याकोपापाताज्ञाइचमहामायारूपेणैव संभवेऽपि न
कर्मापूर्वसमवायित्वम् । तस्याकारकत्वाद्बुद्ध्यादीनामेव कारकत्वाभिधानात् ।
कारकावयवेष्वेव क्रियासमवायायुपगमात् । किंच न कार्यस्य स्वकारण-
प्रकृतिं दृष्टमिति भूतसूक्ष्मस्यापञ्चीकृतभूतप्रकृतिं न स्यात् । तस्मान्महाभूत-
सर्गादिसंस्कारास्पदं गुणत्रयसाम्यं मायातत्त्वमव्याकृतादिशब्दवाच्यमिहाभ्युपग-
न्तव्यम् । पूर्वस्मिन्कल्पे हिरण्यगर्भप्राप्तिनिमित्तं प्रलघ्नं ज्ञानं कर्म च येनानुष्ठितं
तदनुग्रहाय मायोपाधिकं ब्रह्म हिरण्यगर्भवस्थाकारेण विवर्तते । स च जीव-
तदवस्थाभिमानी हिरण्यगर्भं उच्यते इत्यमित्येताऽह—ब्रह्मण इति । ज्ञान-
शक्तिभिः क्रियाशक्तिभिश्चाधिष्ठितं विशिष्टं जगद्वच्छिरूपं तस्य साधारणः सम-
ष्टिरूपः सूत्रसंज्ञक इत्यर्थः । मनआख्यमिति । समष्टिरूपं विवक्षितम् । व्यष्टि-
रूपस्य लोकसृष्टचुन्नरकालत्वात् ॥ ९ ॥

वक्ष्यमाणार्थमिति । वक्ष्यमाणस्याविद्याविवरणप्रकरणस्याऽरम्भार्थ-
मुक्तपरविद्यासूत्रार्थोपसंहार इत्यर्थः । सामान्येनेति । समष्टिरूपेण मायाख्येनोपा-
धिनेत्यर्थः विशेषेनेति । व्यष्टिरूपेणाविद्यारूपेनोपाधिनाऽनःतजीवभावमापचः
स एव सर्वं स्वोपाधितसंसृष्टं वेचीत्यधैदैवमध्यात्मं च तत्त्वोभेदः सूत्रितः ।
स्वष्टृत्वं प्रजापतीनां तपसा प्रसिद्धम् । तद्वद्ब्रह्मणोऽपि स्वष्टृत्वे तपोनुद्धानं वक-

सर्ववित् । यस्य ज्ञानमयं ज्ञानविकारमेव सार्वज्ञलक्षणं तपो नाऽयासलक्षणं तस्माद्यथोकात्सर्वज्ञादेतदुकं कार्यलक्षणं ब्रह्म हिरण्यगर्भारूपं जायते । किंच नामासौ देवदन्तो यज्ञदन्त इत्यादिलक्षणम् । रूपमिदं शुकुं नीलमित्यादि । अनं च वीहियवादिलक्षणं जायते । पूर्वमन्तोककमेणेत्यविरोधो द्रष्टव्यः ॥ ९ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्ग्राह्ये प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

तदेतत्सत्यं मन्त्रेः कर्माणि कवयो यान्यपश्यस्तानि
त्रेतायां बहुधा संततानि । तान्याचरथ नियतं
सत्यकामा एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके ॥ १ ॥

साङ्गा वेदा अपरा विद्योक्ता—ऋग्वेदो यजुर्वेद इत्यादिना । यचददेश्य-
मित्यादिना नामरूपमन्तं च जायत इत्यन्तेन ग्रन्थेनोकलक्षणमक्षरं ययाविद्ययाऽ-
धिगम्यत इति परा विद्या सविशेषणोक्ता । अतः परमनयोविद्ययोर्विषयौ विवे-
क्तव्यौ संसारमोक्षावित्युत्तरो ग्रन्थं आरम्भ्यते । तत्रापरविद्याविषयः कर्त्तादिसाधन-
क्रियाकलभेदरूपः संसारोऽनादिरनन्तो दुःखस्वरूपत्वाद्वातव्यः प्रत्येकं शरी-
रिभिः । सामर्त्येन नदीस्तोवेवद यवच्छेदरूपसंबन्धस्तदुपशमलक्षणो मोक्षः पर-
विद्याविषयोऽनाद्यनन्तोऽजरोऽमरोऽग्निः प्राप्तव्यः शुद्धः प्रसन्नः स्वात्मप्रतिष्ठालक्षणः
परमानन्दोऽद्वय इति । पूर्वं तावदपरविद्यामा विषयप्रदर्शनार्थमारम्भः । तदर्थने हि
व्यम् । ततः संसारित्वं प्रसञ्जेतेत्याशक्त्याऽह—यस्य ज्ञानमयमिति । सत्त्व-
प्रधानमायाया ज्ञानारूपो विकारस्तदुपाधिकं ज्ञानविकारं सृज्यमानसर्वपदार्था-
भिज्ञत्वलक्षणं तपो नतु क्लेशरूपं प्रजापतीनामिवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्ग्राह्यटीकायां प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अनादिरूपादानरूपेऽनन्तो ब्रह्मज्ञानात्प्राग्न्तासंभवात्पत्येकं शरीरि-
भिर्हीतव्यो दुःखपत्वादित्यनेन यदाहरेकर्जीववादिन एकं चैतन्यमेकयैवा-
विद्यया बद्धं संसरति । वदेव कदाचिन्मुच्यते नास्मदादीनां बन्धमोक्षौ स्त इति
तदपास्तं भवति । श्रुतिविहिष्ठतत्वात् । सुषुप्तेऽपि क्रियाकारकफलभेदरूपस्य
प्रहाणं भवति । बुद्धिपूर्वकप्रहाणस्य ततो विवेषमाह—सामर्त्येनेति । स्वोपा-
ध्यविद्याकार्यस्थाविद्याप्रहाणेनाऽत्यन्तिकप्रहाणं विद्याकलभित्यर्थः । अमरोऽ-
पक्षयरहितः । अमृतो नाशरहित इत्यर्थः । अपरविद्यायाः परविद्यायाश्च विषयौ
प्रदर्श्यं पूर्वमपरविद्याया विषयप्रदर्शने श्रुतेरभिप्रायमाह—पूर्वं तावदिति । यदिष्ट-
साधनतयाऽनिष्टसाधनतया वा वेदेन बोध्यते कर्म तस्यासति प्रतिबन्धे तत्सा-

तच्चिर्वेदोपपत्तेः । तथा च वक्ष्यति—“ परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान् ” इत्यादिना । न हप्रदर्शिते परीक्षोपपत्तयत इति तत्प्रदर्शयन्नाह तदेतत्सत्यमवितथम् । किं तन्म-
न्वेष्वग्वेदाद्याख्येषु कर्माण्यमिहोत्रादीनि मन्त्रैरेव प्रकाशितानि कवयो भेदाविनो
वसिष्ठाद्यो यान्यपश्यन्दृष्टवन्तः । यत्तदेतत्सत्यमेकान्तपुरुषार्थसाधनत्वाचानि च
वेदविहितान्युष्मिदृष्टानि कर्मणि वेतायां वर्यीसंयोगलक्षणायां हौत्राध्वर्यौद्वात्र-
प्रकारायामधिकरणभूतायां बहुधा बहुपकारं संततानि प्रवृत्तानि कर्मिभिः क्रिय-
माणानि वेतायां वा युगे प्रायशः प्रवृत्तान्यतो यूगं तान्याचरथ निर्वितयथ
नियतं नित्यं सत्यकामा यथाभूतकर्मफलकामाः सन्त एष वो युष्माकं पन्था
मार्गः सुकृतस्य स्वयं निर्वितस्य कर्मणो लोके फलनिमित्तं लोकयते दृश्यते
भुज्यत इति कर्मफलं लोक उच्यते । तदर्थं तत्प्राप्तय एष मार्ग इत्यर्थः । यान्ये-
तान्यमिहोत्रादीनि वर्यां विहितानि कर्मणि तान्येष पन्था अवश्यफलप्राप्ति-
साधनमित्यर्थः ॥ १ ॥

यदा लेलायते ह्यार्चिः समिद्दे हव्यवाहने ।

तदाऽऽज्यभागावन्तरेणाऽऽहुतीः प्रतिपादयेत् ॥ २ ॥

तत्राभिहोत्रमेव तावत्पर्यं प्रदर्शनार्थमुच्यते सर्वकर्मणां प्राथम्यात् ।
तत्कथम् । यदैवेन्द्रनैरभ्याहितैः सम्यग्देव समिद्दे हव्यवाहने लेलायते
चलत्याचस्तदा तस्मिन्काले लेलायमाने चलत्यर्चिष्याज्यभागावाज्य-
भागयोरन्तरेण मध्य आवापस्थान आहुतीः प्रतिपादयेत्पक्षिपेद्वतामु-

---

धनत्वाव्यभिचारः सत्यत्वं न स्वरूपावाध्यत्वं प्लवा सेव इत्यादिना निन्दित-
त्वात्स्वरूपमवाध्यत्वेऽपि चार्थक्रियासामर्थ्यं स्वमकामिन्याभिव घटत इत्यमि-
प्रेत्याऽह—तदेतत्सत्यमिति । क्रमेदविहितपदार्थो हौत्रम् । यजुर्वेदविहित
आध्वर्यवम् । सामेवदविहितमौत्रात्रम् । तदूपायां वेतार्यामित्यर्थः । सत्यकामा
मोक्षकामा इति समुच्चयाभिप्रायेण व्याख्यानमयुक्तम् । ‘एष वः पन्थाः सुकृ-
तस्य लोके’ इति स्वर्गफलसाधनत्वविषयवाक्येषविरोधादिति ॥ १ ॥

आहवनीयस्य दक्षिणोन्नरपार्श्वयोराज्यभागाविज्येते अग्नये स्वाहा सोमाय
स्वाहेति दर्शपूर्णमासे । तयोर्मध्येऽन्ये यागा अनुष्ठायन्ते । तन्मध्यमावापस्थान-
मुच्यते । अभिहोत्राहुत्योद्दित्वं प्रसिद्धम् । सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति
प्रातः । अग्नये स्वाहा प्रजापतय स्वाहेति सायम् । तत्कथमभिहोत्रं प्रकम्याऽ-

दिश्य । अनेकाहपयोगपेक्षयाऽहुतीरिति बहुवचनम् । एष सम्यगाहुतिप्रक्षेपादिलक्षणः कर्मार्गो लोकप्राप्ते पन्थास्तस्य च सम्यकरणं दुष्करम् । विपत्तयस्त्वनेका भवन्ति ॥ २ ॥

यस्याभिहोत्रमदर्शमपौर्णमासचातुमास्यमनाग्रयणमतिथिवर्जितं च । अहुतमवैश्वदेवमविधिना हुतमाससमांस्तस्य लोकान्हिनास्ति ॥ ३ ॥

कथं यस्याभिहोत्रिणोऽभिहोत्रमदर्शं दर्शार्थ्येन कर्मणा वर्जितम् । अभिहोत्रिणोऽवश्यकर्तव्यत्वादर्शस्य । अभिहोत्रसंबन्ध्यभिहोत्रविशेषणमिव भवति । तदक्रियमाणमित्येतत् । तथा और्णमासमित्यादिष्वप्यभिहोत्रविशेषणत्वं द्रष्टव्यम् । अभिहोत्राङ्गत्वस्याविशिष्टत्वादपौर्णमासं पौर्णमासकर्मवर्जितम् । अचातुर्मास्यं चातुर्मास्यकर्मवर्जितम् । अनाग्रयणमाग्रयणं शरदादिकर्तव्यं तच्च न क्रियते यस्य । तथाऽतिथिवर्जितं चाविथिपूजनं चाहन्यहन्यक्रियमाणं यस्य स्वयं सम्यगभिहोत्रकालेऽहुतम् । अदर्शादिवदवैश्वदेवं वैश्वदेवकर्मविधिर्जितं हूयमानपूर्णविधिना हुतं न यथाहुतमित्येतत् । एवं दुःसंपादितमसंपादितमाभिहोत्राद्युपलक्षितं कर्म किं करोतीत्युच्यते आससमान्ससमसहितांस्तस्य कर्तुर्लोकान्हिनस्ति हिनस्तीवाऽयासमात्रफलत्वात् । सम्याविकूक्येमाणषु हि कर्मसु कर्मपरिणामानुरूपेण भूरादयः सत्यान्वाः सप्तलोकाः फलं प्राप्यते । ते लोका एवंभूतेनाभिहोत्रिकर्मणा त्वपाप्यत्वादिस्यन्त इवाऽयासनात्र त्वव्यभिचारीत्यतो हिनस्तीत्युच्यते । पिण्डदानाद्यनुग्रहेण न वा संवध्यमानाः पितृपितामहप्रपितामहाः पुत्रपौत्रपौत्राः स्वात्मोपकाराः सप्त लोका उक्तप्रकारेणाभिहोत्रादिना न भवन्तीति हिंस्यन्त इत्युच्यते ॥ ३ ॥

हुतीरिति बहुवचनं तत्राऽह—अनेकाहेति । अनेकेष्वहःसु प्रयोगानुष्ठानानि तदपेक्षयेत्यर्थः ॥ २ ॥

दर्शस्याभिहोत्राङ्गत्वे प्रमाणाभावात्कथं तदकरणमभिहोत्रस्य विपत्तिरित्याशङ्क्य यावज्जीवचोदनावशादभिहोत्रिणोऽवश्यकर्तव्यत्वात्तदकरणं भवेद्विपत्तिरित्यभिपेत्य विशेषणम् शरदादिषु नूतनाचेन कर्तव्यमाग्रयणं कर्म । अदर्शादिवदवैश्वदेवमिति विशेषणम् । वैश्वदेवस्याभिहोत्रानङ्गत्वेऽप्यावश्यकत्वा-

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता
या च सुधूप्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची
च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वा ॥ ४ ॥

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूप्रवर्णा । स्फुलि-
ङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः । काल्याद्या विश-
रुच्यन्ता लेलायमाना अग्नेर्हविराहुतिग्रसनार्था एताः सप्त जिह्वाः ॥ ४ ॥

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाऽऽहु-
तयो ह्याददायन् । तं नयन्त्येताः सूर्यस्य
रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥ ५ ॥

एतेष्वग्निजिह्वामेषु योग्निहोत्री चरते कर्माऽऽचरत्यग्निहोत्रादि भ्राजमा-
नेषु दीप्यमानेषु । यथाकालं च यस्य कर्मणो यः कालस्तकालं यथाकालं
यजमानमाददायन्नाददाना आहुतयो यजमानेन निर्वर्तिवास्तं नयन्ति प्रापयन्त्येता
आहुतयो या इमा अनेन निर्वर्तिताः सूर्यस्य रश्मयो भूत्वा रश्मिद्वारैरित्यर्थः । यत्र
यस्मिन्स्वर्गे देवानां पतिरिन्द्र एकः सर्वानुपर्यधिवस्तीत्याधिवासः ॥ ५ ॥

एहेहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मि-
भिर्यजमानं वहन्ति । प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽ-
र्चयन्त्य एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः ॥ ६ ॥

कथं सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्तीत्युच्यते एहेहीत्याह्यन्त्यः । सुव-
र्चसो दीप्तिमत्यः । किंच प्रियामिष्ठां वाचं स्तुत्यादिलक्षणामाभिवदन्त्य उच्चा-
रयन्त्योऽर्चयन्त्यः पूजयन्त्यश्चैष वो युष्माकं पुण्यः सुरुचतः पन्था ब्रह्मलोकः
फलरूपः । एवं प्रियां वाचमभिवदन्त्यो वहन्तीत्यर्थः । ब्रह्मलोकः स्वर्गः
प्रकरणात् ॥ ६ ॥

दित्यर्थः । पिण्डोदकदानेन पित्रादीनां त्रयाणामुपकरोति यजमानः पुत्रादीनां च
त्रयाणां ग्रासादिदानेन । ततो मध्यवर्तिना यजमानेन संबध्यमानाः पूर्वे त्रय
उत्तरे च त्रयो गृहसन्त इत्याह—पिण्डदानादीति । ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥

आहुतयो यजमानं वहन्तीति संबन्धः ॥ ६ ॥

पूर्वा होते अद्वा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं
येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दति मूढा
जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति ॥ ७ ॥

एतच्च ज्ञानराहितं कर्मतावत्कल्यविद्याकामकर्मकार्यमतोऽसारं दुःखमूलामीति
निन्द्यते । प्लवा विनाशिन इत्यर्थः । हि यस्मादेतेऽद्वा अस्थिरा यज्ञरूपा
यज्ञस्य रूपाणि यज्ञरूपा यज्ञनिर्वैरीका अष्टादशाष्टादशसंख्याकाः पोडश-
त्विजः पत्नी यजमानश्चेत्यष्टादश । एतदाश्रयं कर्मोक्तं कथितं शास्त्रेण ।
येष्वष्टादशस्ववरं केवलं ज्ञानवर्जितं कर्म । अतसेषामवरकर्मश्रियाणामष्टादशा-
नामदृढतया प्लवत्वात्प्लवते सह फलेन तत्साध्यं कर्म । कुण्डविनाशादिवक्षी-
रदध्यादीनां तत्स्थानां नाशः । यत एवमेतत्कर्म श्रेयः श्रेयःकरणामीति येऽ-
भिनन्दन्त्यभिहृष्यन्त्यविवेकिनो मूढा अतस्ते जरां च मृत्युं च जरामृत्युं
किंचित्कालं स्वर्गे स्थित्वा पुनरेवापि यन्ति भूयोऽपि गच्छन्ति ॥ ७ ॥

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितं-
मन्यमानाः । जड्बन्ध्यमानाः परियन्ति मूढा
अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धाः ॥ ८ ॥

किंचाविद्यायामन्तरे मध्ये वर्तमाना अविदेकप्रायाः स्वयं वयमेव धीरा
धीमन्तः पण्डिता विदितवेदितव्याश्रेति मन्यमाना आत्मानं संभावयन्तस्ते च
जड्बन्ध्यमाना जरारोगाद्यनेकानर्थवैरैहन्यमाना भूतं पीडचमानाः परियन्ति
विभ्रमन्ति मूढाः । दर्शनविवर्जितत्वदन्धेनैवाचक्षुष्क्षेषैव नीयमानाः प्रदर्शयमान-
मार्गा यथा लोकेऽन्धा अक्षिराहिता गर्वकण्टकादौ पतन्ति तद्वत् ॥ ८ ॥

अविद्यायां बहुधा वर्तमाना वयं कृतार्था इत्य-
भिमन्यन्ति बालाः । यत्कर्मिणो न प्रवेदयान्ते
रागात्तेनाऽऽतुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥ ९ ॥

किंचाविद्यायां बहुधा बहुप्रकारं वर्तमाना वयमेव कृतार्थाः कृतप्रयो-
जना इत्येवमभिमन्यन्त्यभिमानं कुर्वन्ति बाला अज्ञानिनः । यद्यस्मादेवं कार्मणो
रूप्यते निरूप्यते यदाश्रयतया यज्ञस्ते यज्ञरूपाः ॥ ९ ॥
स्वयमेवेति तत्त्वदर्शयुपदेशानपेक्षतया स्वमनोरथेनैवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

न प्रवेदयन्ति तच्चं न जायन्ति रागात्कर्मफलरागाभिभवनिषितं तेन कारणेनाऽतुरा दुःखार्ताः सन्तः क्षीणलोकाः क्षीणकर्मफला स्वर्गलोकाच्च्यवन्ते ॥ ९ ॥

इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते
प्रमूढाः । नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेम लोकं
हीनतरं वा विशन्ति ॥ १० ॥

इष्टापूर्तम् । इष्टं यागादि श्रौतं कर्म । पूर्तं वापीकूपतडागादि स्मार्तं मन्यमाना एतदेवातिशयेन पुरुषार्थसाधनं वरिष्ठं प्रधानमिति चिन्तयन्तोऽन्यदात्मज्ञानारूपं श्रेयःसाधनं न वेदयन्ते न जानन्ति प्रमढाः पुत्रपशुबन्धादिषु प्रमत्ततया मूढास्ते च नाकस्य स्वर्गस्य पृष्ठ उपरिस्थाने सुकृते भोगायतनेऽनुभूत्वाऽनुभूय कर्मफलं पुनरिमं लोकं मानुषमस्माद्विनतरं वा तिर्यङ्गनरकादिलक्षणं यथाकर्मशेषं विशन्ति ॥ १० ॥

तपःश्रद्धे ये द्वुपवसन्त्यरण्ये शान्ता विदांसो
भैक्ष्यचर्या चरन्तः । सूर्यद्वारेण ते विरजाः
प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥ ११ ॥

ये पुनस्तद्विपरीता ज्ञानयुक्ता वानप्रस्थाः संन्यासिनश्च तपःश्रद्धे हि तपः स्वाश्रमविहितं कर्म श्रद्धा हिरण्यगर्भादिविषया विद्या ते तपःश्रद्धे उपवसन्ति सेवन्ते ऽरण्ये वर्तमानाः सन्तः । शान्ता उपरत्करणग्रामाः । विदांसो गृहस्थाश्च ज्ञानप्रधाना इत्यर्थः । भैक्ष्यचर्या चरन्तः परिग्रहाभावादुपवसन्त्यरण्य इति संबन्धः । सूर्यद्वारेण सूर्योपलक्षितेनोन्नरायणेन पथा ते विरजा विरजसः क्षीणपुण्यपाकर्मणः सन्त इत्यर्थः । प्रयान्ति प्रकर्षेण यान्ति यत्र यस्मिन्सत्यलोकादावमृतः स पुरुषः प्रथमजो हिरण्यगर्भो ह्यव्ययात्मा ऽव्ययस्वभावो यावत्संसारस्थायी । एतदन्तास्तु संसारगतयोऽपरविद्यागम्याः । ननु-एतं मोक्षमिच्छन्ति केचिन्नेहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामास्ते सर्वांगं सर्वतः

॥ ९ ॥

कं सुखं न भवतीत्यकं दुःखं तच्च विद्यते यस्मिन्नसौ नाकः ॥ १० ॥

केवलकर्मिणां फलमुक्त्वा सगुणब्रह्मज्ञानसहिताश्रमकर्मिणां फलं संसारगोचरेष्वदर्शयति—ये पुनस्तद्विपरीता ज्ञानयुक्ता इत्यादिना । अरण्ये स्त्रीजनासंकर्मिणी देशे । मुकानामिहैव सर्वकामप्रविलयं सर्वात्मभावं च दर्शयन्ति श्रुतयः । ब्रह्मलोक-

प्राय धीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाऽविश्वन्तीत्यादिशुतिभ्योऽप्रकरणाच्च । अपरविद्याप्रकरणे हि प्रवृत्ते न सक्समान्मोक्षप्रसङ्गोऽस्ति विरजस्त्वं त्वापेक्षिकं समस्तमपरविद्याकार्यं साव्यसाधनलक्षणं क्रियाकारकफलमेदभिन्नं द्वैतम् । एतावदेव यद्विरण्यगर्भप्राप्त्यवसानम् । यथा च मनुनोक्तं स्थावराद्यां संसारगतिमनुकामता—

ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च ।

उत्तमां सात्विकीमेतां गतिमाहृमेनीषिणः ॥ इति ॥ ११ ॥

परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्रह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुवेवाभिगच्छेत्समित्याणि: श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ १२ ॥

अथेदानीमस्मात्साध्यसाधनरूपासर्वस्मात्साराद्विरक्तस्य परस्यां विद्यायामधिकारप्रदर्शनार्थमिदमुच्यते—परीक्ष्य येदेतद्वग्वेदाद्यपरविद्याविषयं स्वाभाविक्यविद्याकामकर्मदोषपवत्पुरुषानुष्ठेयमविद्यादिदोषपवन्तमेव पुरुषं प्रति विहितत्वात्तदनुष्ठानकार्यमूत्राश्च लोका ये दक्षिणोत्तरमार्गलक्षणाः फलभूता ये च विहिताकरणप्रतिषेधातिकमदोषसाध्या नरकतिर्यकप्रेतलक्षणास्तानेतान्परीक्ष्य प्रत्यक्षानुमानोपमानागमैः सर्वतो याथास्त्येनावधार्य लोकान्संसारगतिभूतानव्यक्तादिस्थावरान्तान्व्याकृताव्याकृतलक्षणान्बीजाङ्ककृत्वादितरेतरोत्पत्तिनिमित्ताननेकान्तर्थशतसहस्रसंकुलान्कदलीगर्भवद्सारान्मायामरीच्युदकगन्धर्वनगराकारस्वमजलबुद्भुद्फेनसमान्प्रतिक्षणप्रधंसान्पृष्ठतः कृत्वाऽविद्याकामदोषपर्वितकर्मचितान्धर्मधर्मनिर्वित्वानित्येतद्ब्राह्मणस्यैव विशेषतोऽधिकारः सर्वत्यागेन ब्रह्मविद्यायाभिति देशपरिच्छिन्नं फलं ततो न मोक्ष इत्याह—इहैवेति । ब्रह्मा चतुर्मुखः । विश्वसृजः प्रजापतयो मरीचिप्रभूतयः । धर्मो यमः । महान्सूत्रात्मा । अव्यक्तं त्रिगुणात्मिका भक्तिः । सत्त्विकीं सत्त्वपरिणामज्ञानसहितकर्मफलभूताभित्यर्थः ॥ ११ ॥

ऐहिककर्मफलस्य पुत्रोदेनार्शाविषयं प्रत्यक्षं विमतमनित्यं कृतकत्वाद्घटवदित्यनुमानमामुष्मिकनाशविषयम् । तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत इत्याद्यागमास्तरनित्यत्वेन सर्वात्मनाऽवधार्येत्यर्थः ।

नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च ।

शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं ततस्ततशोपरमः क्रियाभ्यः ॥

ब्राह्मणग्रहणम् । परीक्षय लोकांकि कुर्यादित्युच्यते—निर्वेदं निःपूर्वो विदिरत्र वैराग्यार्थे वैराग्यमायात्कुर्यादित्येतत् । स वैराग्यप्रकारः प्रदर्श्यते । इह संसारे नास्ति कथिदप्यकृतः पदार्थः सर्वं एव हि लोकाः कर्मचिताः कर्मकृतत्वाच्चानित्याः । नित्यं किंचिदस्तत्त्वाभिप्रायः । सर्वं तु कर्मनित्यस्यैव साधनम् । यस्माच्चतुर्विधेव हि सर्वं कर्म कार्यमुत्पाद्यमाप्य संस्कार्यं विकार्यं वा नातःपरं कर्मणो विशेषोऽस्ति । अहं च नित्येनामृतेनामयेन कूटस्थेनाचलेन ध्रुवेणार्थेनार्थी न तद्विपरीतेन । अतः किं कृतेन कर्मणाऽऽयासबहुलेनानर्थसाधनेनेत्येवं निर्विष्णोऽभयं शिवमलतं नित्यं पदं यतद्विज्ञानार्थं विशेषणाधिगमार्थं स निर्विष्णो ब्राह्मणो गुरुमेवाऽऽचार्यं शमदमदयादिसंपन्नमभिगच्छेत् । शास्त्रज्ञोऽपि स्वातन्त्र्येण ब्रह्मज्ञानान्वेषणं न कुर्यादित्येतदगुरुमेवेत्यवधारणफलम् । समित्पाणिः समिद्वारगृहीतहस्तः श्रोत्रियमध्ययनश्रुतार्थसंपन्नं ब्रह्मनिष्ठं हित्वा सर्वकर्माणि केवलेऽद्वये ब्रह्मणि निष्ठा यस्य सोऽयं ब्रह्मनिष्ठो जपनिष्ठस्त तद्योनिष्ठ इति यद्वद् । न हि कर्मिणो ब्रह्मनिष्ठता संभवति कर्मत्मज्ञानयोर्विरोधात् । स तं गुरुं विधिवदुपसन्नः प्रसाद्य पृच्छेदक्षरं पुरुषं सत्यम् ॥ १२ ॥

तस्यै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्प्रशान्तचित्ताय शमन्विताय । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥ १३ ॥

इत्यर्थवेदीयमुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इत्यर्थवेदीयमुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डकं समाप्तम् ॥ १ ॥

तस्मै स विद्वान्गुरुब्रह्मविदुपसन्नायोपगताय । सम्यग्यथाशास्त्रमित्येतत् । प्रशान्तचित्तायोपरतदपादिदोषाय । शमन्विताय बालेन्द्रियोपरमेण च युक्ताय । सर्वतो विरक्तयेतत् । येन विज्ञानेन यथा विद्यया परयाऽक्षरमद्वेश्यादीविशेषणं तदेवाक्षरं पुरुषशब्दवाच्यं पूर्णत्वात्पुरि शयनाच्च सत्यं तदैव परमार्थस्वामाव्यादक्षरं चाक्षरणादक्षतत्वादक्षयत्वाच्च इति स्मृतेर्बालिणस्यैवाधिकार इत्यर्थः । कूटस्थेन परिणामराहितेनाचलेन स्पन्द्रहितेन ध्रुवेण प्रयत्नरहितेनाहमर्थी । समित्पाणिरिति विनयोपलक्षणम् ॥ १२ ॥

वेद विजानाति तां ब्रह्मविद्यां तत्त्वतो यथावत्प्रोवाच प्रब्रूयादित्यर्थः । आचार्य-स्याप्ययं नियमो यन्न्यायप्राप्तसच्छिष्यनिस्तारणमविद्यामहोदधे: ॥ १३ ॥

इत्यर्थवेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्ये प्रथममुण्डकं समाप्तम् ॥ १ ॥

तदेतत्सत्यं यथा सुदीप्तात्पावकादिस्फुलिङ्गाः
सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाऽक्षरादिविधाः
सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति ॥ १ ॥

अपरविद्याया सर्वं कार्यमुक्तम् । स च संसारो यत्सारो यस्मात्मूलादक्षरा-त्संभवति यस्मिंश्च प्रलीयते तदक्षरं पुरुषाख्यं सत्यम् । यस्मिन्विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति तत्परस्या ब्रह्मविद्याया विषयः स वक्तव्यं इत्युत्तरो ग्रन्थं आरम्भ्यते । यदपरविद्याविषयं कर्मफललक्षणं सत्यं तदाशेक्षिकम् । इदं तु परविद्याविषयं परमार्थसङ्क्षणत्वात् तदेतत्सत्यं यथाभूतं विद्याविषयम् । आविद्याविषषत्वाच्चानृत-मितरत् । अत्यन्तापरोक्षत्वात्कथं नाम प्रत्यक्षवसत्यमक्षरं प्रतिपद्येरनिति दृष्टान्तमाह—

अक्षरणादिति । अवयवान्यथाभावलक्षणपरिणामशून्यत्वात् । अक्षतत्वादिति ।
अक्षयत्वाचेति । अशरीरत्वाद्विकारशून्यत्वादित्यर्थः ॥ १३ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इत्यर्थवेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथममुण्डकं समाप्तम् ॥ १ ॥

द्वे विद्ये वेदितव्ये इत्युपन्यस्यापरविद्यामायमुण्डकेन प्रपञ्च्य परविद्या-सूत्रितां प्रपञ्चयितुं द्वितीयमुण्डकारम्भ इत्याह—अपरविद्याया इत्यादिना । कर्मणोऽपि प्राकृक्षसत्यत्वमुक्तं तद्वदिदं सत्यत्वं न मन्तव्यमित्याह—यदपराविद्या-विषयमिति । विषीयते विशेष्यते विद्याऽनेनेति व्युत्पत्या विषयशब्दस्य वस्तु-परत्वाच्चपुंसकालिङ्गत्वं परमार्थतः सङ्क्षणत्वादत्यन्तावाच्यत्वादित्यर्थः । अत्यन्त-परोक्षत्वादिति । शास्त्रैकगम्यत्वात् । अपूर्वद्वक्षणः प्रत्यक्षत्वं न संभवति साक्षात्काराधीनं च कैवल्यं ततः कथं नाम सत्यमक्षरं प्रत्यक्षवत्प्रतिपद्येरन्मुक्षव इत्यभिप्रेत्य यविब्रलणोरेकत्वे दृष्टान्तमाह—यथा सुदीप्तादिति । एकत्वे सति

वेद विजानाति तां ब्रह्मविद्यां तत्त्वतो यथावत्प्रोचाच प्रब्रूयादित्यर्थः । आचार्य-स्याप्ययं नियमो यन्न्यायप्राप्तसच्छिष्यनिस्तारणमाविद्यामहोदधे: ॥ १३ ॥
इत्यर्थवेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्ये प्रथममुण्डकं समाप्तम् ॥ १ ॥

तदेतत्सत्यं यथा सुदीप्तात्पावकाद्रिस्फुलिङ्गाः
सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाऽक्षरादिविधाः
सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति ॥ १ ॥

अपरविद्याया सर्वं कार्यमुक्तम् । स च संसारो यत्सारो यस्मात्मूलादक्षरा-
त्संभवति यार्स्मश्च प्रलीयते तदक्षरं पुरुषाख्यं सत्यम् । यस्मिन्विज्ञाते सर्वमिदं
विज्ञातं भवति तत्परस्या ब्रह्मविद्याया विषयः स वक्तव्य इत्युत्तरो ग्रन्थं आरम्भते ।
यदपरविद्याविषयं कर्मफललक्षणं सत्यं तदपेक्षिकम् । इदं तु परविद्याविषयं
परमार्थसङ्क्षणत्वात् तदेतत्सत्यं यथाभूतं विद्याविषयम् । आविद्याविषयत्वाच्चानुत-
मितरत् । अत्यन्तापरोक्षत्वात्कथं नाम प्रत्यक्षवसत्यमक्षरं प्रतिपद्येरनिति दृष्टान्तमाह—

अक्षरणादिति । अवयवान्यथाभावलक्षणपरिणामशून्यत्वात् । अक्षतत्वादिति ।
अक्षयत्वाचेति । अशरीरत्वाद्विकारशून्यत्वादित्यर्थः ॥ १३ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इत्यर्थवेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथममुण्डकं समाप्तम् ॥ १ ॥

द्वे विद्ये वेदितव्ये इत्युपन्यस्यापरविद्यामायमुण्डकेन प्रपञ्च्य परविद्यां
सूचितां प्रपञ्चयितुं द्वितीयमुण्डकारम्भ इत्याह—अपरविद्याया इत्यादिना ।
कर्मणोऽपि प्राकृकसत्यत्वमुक्तं तद्विदिदं सत्यत्वं न मन्तव्यमित्याह—यदपरविद्या-
विषयमिति । विषीयते विशेष्यते विद्याऽनेनेति व्युत्पत्या विषयशब्दस्य वस्तु-
परत्वानपुंसकालिङ्गत्वं परमार्थतः सङ्क्षणत्वादयन्तावाध्यत्वादित्यर्थः । अत्यन्त-
परोक्षत्वादिति । शास्त्रैकगम्यत्वात् । अपूर्ववद्वक्षणः प्रत्यक्षत्वं न संभवति
साक्षात्काराधीनं च कैवल्यं ततः कथं नाम सत्यमक्षरं प्रत्यक्षवस्त्रपतिपद्येरन्मुक्षव
इत्यभिप्रेत्य यविब्रह्मणोरेकत्वे दृष्टान्तमाह—यथा सुदीप्तादिति । एकत्वे सति

यथा सुदीप्तात्सुषु दीप्तादिद्वात्पावकादेमेर्विस्फुलिङ्गा अग्न्यवयवाः सहस्रशोऽ-
नेकशः प्रभवन्वे निर्गच्छन्ति सरूपा आग्निसलक्षणा एव तथोक्तलक्षणाद-
क्षराद्विविधा नानादेहोपाधिभेदमनुविधीयमानत्वाद्विविधा हे सोम्य भावा
जीवा आकाशादिवद्वटादिपरिच्छिन्नाः सुषिरभेदा घटाद्युपाधिभेदमनु-
भवन्ति । एवं नानानामरूपकृतदेहोपाधिप्रभवमनुप्रजायन्ते तत्र चैव तस्मि-
नेवाक्षरेऽप्यन्ति देहोपाधिविलयमनुरूप्यन्ते घटादिविलयमचिव सुषिरभेदाः ।
यथाऽकाशस्य सुषिरभेदोत्पत्तिप्रलयमित्तत्वं घटाद्युपाधिकृतमेव तद्वदक्षरस्यापि
नामरूपकृतदेहोपाधिनिमित्तमेव जीवोत्पत्तिप्रलयनिमित्तस्वम् ॥ १ ॥

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ।

अप्राणो ह्यमनाः शुश्रो ह्यक्षरात्परतः परः ॥ २ ॥

नामरूपवर्जिभूतादव्याकृताख्यातस्वविकारापेक्षया परादक्षरात्परं यत्सर्वे-
पाधिभेदवर्जितमक्षरस्यैव स्वरूपमाकाशस्येव सर्वभूतिवर्जितं नेति नेतियादि-
विशेषणं विवक्षन्नाह । दिव्यो द्योतनवान्स्वयंज्योतिष्ठात् । दिवि वा स्वात्मनि
भवाऽलौकिको वा हि यस्माद्मूर्तः सर्वभूतिवर्जितः पुरुषः पूर्णः पुरिशयो वा ।
दिव्यो समूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरः सह बाह्याभ्यन्तरेण वर्तत इति । अजो
न जायते कुतश्चित्स्वतोऽन्यस्य जन्मनिमित्तस्य चाभावात् । यथा जलचुदबुदा
देवाच्यादि । यथा नमः सुषिरभेदानां घटादिसर्वभावविकाराणां जनिमूलत्वा-
चत्प्रतिषेधेन सर्वे प्रतिषिद्धा भवन्ति । सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजोऽज्ञारोऽमृतोऽ
प्रत्यग्रूपस्यापरोक्षत्वाब्द्वक्षणोऽपि प्रत्यक्षत्वं भविष्यति घैकदेशप्रत्यक्षत्वं घट-
प्रत्यक्षवदित्यर्थः । विमक्कदेशावच्छिन्नत्वेन विस्फुलिङ्गेष्वयत्वादिव्यवहारः स्वतः
पुनरग्न्यात्मत्वमेवोष्णप्रकाशत्वाविशेषात्तथा चिद्रूपत्वाविशेषाज्जीवानां स्वतो
ब्रह्मत्वमेवेत्यर्थः ॥ २ ॥

अक्षरस्यापि जीवोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वमौपाधिकभुक्तमेकत्वसिद्ध्यर्थम् ।
तत्त्वतस्तु निमित्तनैभित्तिकभावोऽपि नास्तीत्याह—नामरूपवर्जिभूतादिति । देहा-
पेक्षया यद्वाक्षमान्तरं च प्रसिद्धं तेन सह तेचादात्म्येन तदधिष्ठानतया वा वर्तत इति
सबाह्याभ्यन्तरः । अत एव सर्वात्मत्वाचव्याविरिक्तनिमित्ताभावादज इत्यर्थी । जाय-
ते ग्रस्त वर्धते विपरिणमतेऽप्तक्षीयते विनश्वतीत्येवमादिभावविकाराणां निषेधे तात्पर्य-
मजशब्दस्याऽह—सर्वभावविकाराणामिति । जीवानां प्राणा दिमत्वाचदात्मत्वे

क्षरो ध्रुवोऽभय इत्यर्थः । यद्यपि देहाद्युपाधिभेददृष्टीनामविद्याववशादेहभेदेषु सपाणः समनाः सेन्द्रियः सविषय इव प्रत्यवभासते तलमलादिमदिवाऽस्कारं तथाऽपि तु स्वतः परमार्थदृष्टीनामपाणोऽविद्यमानः कियाशक्तिभेदवांश्वव लनात्मको वायुर्यस्मिन्सावपाणः । तथाऽमना अनेकज्ञानशक्तिभेदवत्संकल्पाद्यात्मकं मनोऽप्यविद्यमानं यस्मिन्सोऽप्यमना अपाणो समनाश्वेति । प्राणादिवायुभेदाः कर्मेन्द्रियाणि तद्विषयाश्व तथा च बुद्धिमनसी बुद्धीन्द्रियाणि तद्विषयाश्व प्रतिषिद्धा वेदितव्याः । तथा १०८५८-ध्यायतीव लेलायतीवेति । यस्माचैवं प्रतिषिद्धोपाधिद्वयस्त्वस्माच्छुद्धः शुद्धः । अतोऽक्षरान्नामरूपवीजोपाधिलक्षितस्वरूपात्सर्वकार्यकारणवीजित्वेनोपलक्ष्यमाणत्वात्परं तदुपाधिलक्षणमव्याकृताख्यमक्षरं सर्वविकारेभ्यस्त्वस्मात्परतोऽक्षरात्परो निरुपाधिकः पुरुष इत्यर्थः । यस्मिन्स्वदाकाशाख्यमक्षरं सव्यवहारविषयमोत्तं प्रोतं च । कथं पुनरपाणादिमत्वं तस्येत्युच्यते । यदि हि प्राणादयः प्रागुत्पत्तेः पुरुष इव स्वेनाऽस्मना सन्ति तदा पुरुषस्य प्राणादिना विद्यमानेन प्राणादिमत्वं भवेत्त तु ते प्राणादयः प्रागुत्पत्तेः पुरुष इव स्वेनाऽस्मना सन्ति तदा । अतोऽप्राणादिमानपरः पुरुषः । यथाऽनुत्पत्ते पुरुद्धुवो देवदत्तः ॥ २ ॥

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥ ३ ॥

कथं ते न सन्ति प्राणादय इत्युच्यते । यस्मादेतस्मादेव पुरुषानाम-

ब्रह्मणोऽपि प्राणादिमत्वं प्राप्तं तन्निवर्तयति—यथपीत्यादिना । स्मृतिसंशयाद्यनेकज्ञानेषु शक्तिविशेषोऽस्यास्तीति तथोक्तं नामरूपयोर्वीजं ब्रह्म तस्योपाधितया लक्षितं शुद्धस्य कारणत्वानुपपत्त्या गमितं स्वरूपमस्येति तथोक्तम् । तस्मादुपाधिरूपाचद्विशिष्टरूपाच्च परतोऽक्षरात्पर इति संबन्धः । कथं मायानत्वस्याक्षरस्य परत्वमित्याकाङ्क्षायामाह—सर्वकार्येति । कार्यं द्वयपरं प्रसिद्धम् । तत्कारणत्वेन गम्यमानत्वान्मायातत्त्वं परम् । यौक्तिकवाधादनिर्वच्यत्वेऽपि स्वरूपोच्छेदाभावादक्षरम् । तदुक्तं गीतायाम्—

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ।

उच्चमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्येत्युदाहतः ॥ इति ॥ २ ॥

यदेव चैतन्यं निरुपाधिकं शुद्धमविकल्पं ब्रह्म यत्तत्त्वज्ञानाजीवानां कैवल्यं तदेव मायाप्रतिबिम्बितरूपेण कारणं भवतीत्याह—यस्मादेतस्मादेवेति । प्राणोत्प-

रूपवीजोपाधिलक्षिताज्ञायत उत्पद्यतेऽविद्याविषयविकारभूते नामधेयोऽनु-
तात्मकः प्राणः “वाचाऽस्त्रम्भणं विकारो नामधेयमनृतम्” इति श्रुत्यन्तरात्।
न हि तेनाविद्याविषयेणानृतेन प्राणेन सप्राणत्वं परस्य स्यादपुत्रस्य स्वम-
द्वष्टेनेव पुत्रेण सपुत्रत्वम् । एवं मनः सर्वाणि चेन्द्रियाणि विषयाशैतस्मादेव
जायन्ते । तस्मात्सिद्धमस्य निरुपचरितमप्राणादिमत्त्वमित्यर्थः । यथा च
प्रागुत्पत्तेः परमार्थतोऽसन्तस्तथा प्रलीनाश्वेति द्रष्टव्याः । यथा कर-
णानि मनश्चेन्द्रियाणि तथा शरीरविषयकारणानि भूतानि खमाकाशं वायुर-
न्तर्बाह्य आवहादिभेदः । ज्योतिराम्भिः । आप उदकम् । पृथिवी धरित्री
विश्वस्य सर्वस्य धारिणी । एतानि च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धोत्तरगुणानि
पूर्वपूर्वगुणसहितान्येतस्मादेव जायन्ते । संक्षेपतः परविद्याविषयमक्षरं निर्विशेषं
पुरुषं सत्यं दिव्यो समूर्त्त इत्यादिना मन्त्रेणोक्त्वा पुनस्तदेव सविशेषं विस्तरेण
वक्तव्यमिति प्रववृते संक्षेपविस्तरोक्तो हि पदार्थः सुखाधिगम्यो भवति सूत्र-
भाष्योक्तिवादिति ॥ ३ ॥

तेरुद्धर्वं तर्हि सप्राणत्वं परमात्मनो भविष्यतीतिशङ्कानिवृत्यर्थं श्रुत्यन्तरप्रसिद्धं
प्राणस्य विशेषणमाह—अविद्याविषय इति । नामधेय इति । वाङ्मात्रो न
वस्तुवृत्त इत्यर्थः प्राणादीनां पाठकमोऽप्यमर्थकमेण वाध्यते । “गताः कला पञ्चदशा
प्रतिष्ठाः” इति भूतेषु ल्यश्रवणेन प्राणानां भौतिकत्वावगमादभूतोत्पत्त्यनन्तरं प्राणो-
त्पत्तिर्द्रष्टव्येति । अभिमुखमागच्छन्वायुरावहः पुरतो गच्छन्पवह इत्यादिभेदः ।
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा उत्तरोत्तरस्य गुणा येषां तानि तथोक्तानि । यथा शुकु-
तन्तववस्थापन्नादन्वयिकारणाज्ञायमानः पटः शुकुगुणो जायते तथाऽकाशाव-
स्थापन्नद्वल्लणो जायमानो वायुराकाशगुणेन शब्देनान्वितो जायते । तथैव
वायुभावापन्नादव्लणोऽभिस्तदगुणेनान्वितो जायत इति द्रष्टव्यम् । ननु सूक्ष्माणि
भूतानि प्रथममुत्पद्यन्ते । अनन्तरं तासां त्रिवृतं त्रिवृतमैक्यकामकरोदिति पञ्चीकरणो-
पलक्षणार्थं त्रिवृत्करणश्रुतेः पञ्चात्मकत्वमवगम्यते । तत एकैकस्य भूतस्य पञ्च-
गुणयत्वं वर्णितमन्यत्र कथमिह पञ्चीकरणमनाद्यत्य प्रथमसर्ग एवाऽकाशस्यैक-
गुणत्वं वायोर्हि द्विगुणत्वं तेजसस्त्रिगुणत्वमित्याद्युच्यते । सत्यम् । भूतसर्गं
तात्पर्यभावद्योतनाय प्रक्रियान्तरं न विरुद्धते । न स्वेतत्मविवदं किंचित्पलं
श्रूयते । अत एव गुणगुणिभावोऽपि न वैशेषिकपक्षवदिह विवक्षितः । किंतु राहोः
शिर इतिवद्वयपदेशामात्रम् । विस्तरेण त्वन्त्यकार्यपर्यन्तं तेन तेनाऽकारेण वस्त्रैव
विवर्तत इति प्रपञ्चयते ततोऽतिरिक्तस्याणुमात्रस्यासंभवान्नास्मिन्विज्ञाते सर्वमिदं
विज्ञातं भवतीति प्रदर्शनार्थमित्यर्थः ॥ ३ ॥

अशिमूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः ओत्रे वाग्वि-
वृताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य
पद्मचां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥ ४ ॥

योऽपि पथमजात्पाणाद्विरण्यगर्भाज्जायतेऽणुस्यान्तर्विराद् स तत्त्वान्तरि-
तत्वेन लक्ष्यमाणोऽप्येतस्मादेव पुरुषाज्जायत एतन्मयश्चेत्येतदर्थमाह । तं च
विशिनाष्टि । अशिमूर्धोःक: “ असौ वाव लोको गौतमाग्निः ” इति श्रुतेः ।
मूर्धा यस्योत्तमाङ्गं शिरः । चक्षुषी चन्द्रध सूर्यश्चेति चन्द्रसूर्यौ यस्येति सर्व-
त्रानुषङ्गः कर्तव्यः । अस्येत्यस्य पदस्य वक्ष्यमाणस्य यस्येति विपरिणामं
कृत्वा दिशः ओत्रे यस्य । वाग्विवृता उद्घाटिताः प्रसिद्धा वेदा यस्य ।
वायुः प्राणो यस्य हृदयमन्तःकरणं विश्वं समस्तं जगदस्य यस्येत्येतत् ।
सर्वं ह्यन्तःकरणविकारेभ्य जगन्मनस्येव सुषुप्ते प्रलयदर्शनात् । जागरितेऽपि सत
एवाग्निविस्फुलिङ्गवद्विपतिष्ठानात् । यस्य च पद्मचां जाता पृथिवी । एव देवो
विष्णुरनन्तः प्रथमशरीरी बैलोक्यदेहोपाधिः सर्वेषां भूतानामन्तरात्मा ॥ ४ ॥

तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः सोमात्पर्जन्य
ओषधयः पृथिव्याम् । पुमान्तरेतः सिञ्चति
योषितायां बह्वीः प्रजाः पुरुषात्संप्रसूताः ॥ ५ ॥

स हि सर्वभूतेषु द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता सर्वकारणमात्मा पञ्चाग्निद्वारेण
च याः संसरन्ति प्रजास्ता अपि तस्मादेव पुरुषात्प्रजायन्त इत्युच्यते ।
तस्मात्परस्मात्पुरुषात्प्रजावस्थानविशेषरूपोऽग्निः स विशिष्यते । समिधो
यस्य सूर्यः समिध इव समिधः । सूर्येण हि द्युलोकः समिध्यते । ततो हि
द्युलोकान्निष्पत्तात्सोमात्पर्जन्यो द्वितीयोऽग्निः संभवति । तस्माच्च पर्जन्या-
दोषधयः पृथिव्यां संभवन्ति । ओषधिभ्यः पुरुषाभ्यौ हुताभ्य उपादानभू-
ताभ्यः पुमानभी रेतः सिञ्चति योषितायां योषिति योषाभ्यौ ख्रियाग्निति ।
एवं क्रमेण बह्वीवद्वचः प्रजा ब्राह्मणाद्याः पुरुषात्परस्मात्संप्रसूताः समु-
त्पन्नाः ॥ ५ ॥

सर्वेषां भूतानामिति । पञ्चमहाभूतानाम् । अन्तरात्मा स्थूलपञ्चभूतशरीरो
हि विराङ्गिदित्यर्थः । पञ्चाग्निद्वारेण । द्युर्पर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु पञ्चस्वभि-
द्वष्टः श्रुत्यन्तरचोदितत्वात्द्वारेणेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ५ ॥

तस्माहचः साम यजूंपि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो
दक्षिणाश्च । संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः सोमो
यत्र पवते यत्र सूर्यः ॥ ६ ॥

किंच कर्मसाधनानि च तस्मादेवेत्याह । कथं तस्मात्पुरुषाहृचो
नियताक्षरपादावसाना गायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टा मन्त्राः । साम पाश्चभ-
किं साप्तभकिं च स्तोमादिगीतविशिष्टम् । यजूंष्यनियताक्षरपादावसा-
नानि वाक्यरूपाण्येवं विविधा मन्त्राः । दीक्षा मौञ्ज्यादिलक्षणा कर्तृनिय-
मविशेषा । यज्ञाश्च सर्वेश्चिह्नोत्तरादयः । क्रतवः सयुपाः । दक्षिणाश्चकगवाद्यपरि-
मितसर्वस्वान्ताः । संवत्सरश्च कालः कर्माङ्गिः । यजमानश्च कर्ता । लोका-
स्तस्य कर्मफलभूतास्ते विशेष्यते सोमो यत्र येषु लोकेषु पवते पुनाति
लोकान्यत्र यथु सूर्यस्तपति च ते च दक्षिणायनोत्तरायणमार्गद्वयगम्या विद्व-
दिवद्रुतकर्तृफलभूताः ॥ ६ ॥

तस्माच्च देवा बहुधा संप्रसूताः साध्या मनुष्या
पश्चावो वयांसि । प्राणापानौ त्रीहियवौ तपश्च
अच्छा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥ ७ ॥

तस्माच्च पुरुषात्कर्माङ्गिभूता देवा बहुधा वस्वादिगणभेदेन संप्रसूताः सम्य-
क्प्रसूताः साध्या देवविशेषाः । मनुष्याः कर्माधिकृताः । पश्चावो ग्राम्या-
रण्याः । वयांसि पक्षिणः । जीवनं च मनुष्यादीनाम् । प्राणापानौ त्रीहि-
यवौ हरिर्यैः । तपश्च कर्माङ्गिः पुरुषसंस्कारलक्षणं स्वतन्त्रं च फलसाधनम् ।
अच्छा यत्पूर्वकः सर्वपुरुषार्थसाधनप्रयोगश्चिन्प्रसाद आस्तिक्यबुद्धिस्तथा
सत्यमनुत्तरवर्जनं यथाभूतार्थवचनं चापीडाकरम् । ब्रह्मचर्यं मैथुनासमाचारः ।
विधिश्चेतिकर्तव्यता ॥ ७ ॥

पाश्चभक्तिकमिति । हिंकारप्रस्तावावोद्दीयप्रतिहारनिधनाख्याः पञ्च
मक्योऽवयवा यस्य तत्त्वोक्तम् । साप्तभक्तिकमिति । हिंकारप्रस्तावाद्युद्दीय-
प्रतिहारोपद्रवनिधनाख्याः सप्त मक्यो यस्य तत्त्वोक्तम् । स्तोमोऽर्थशून्यो वर्णः ।
विश्वजित्सर्वमेवयोः सर्वस्वदक्षिणा अत एकां गामारभ्य सर्वस्वान्ता दक्षिणा
भवन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तपश्च कर्माङ्गिमिति । पयोवतं ब्राह्मणस्य यवागू राजन्यस्याऽभिक्षा
वैश्यस्येत्यादीविहितं कुच्छुचान्द्रायणादीत्यर्थः ॥ ७ ॥

सप्त प्राणा प्रभवन्ति तस्मात्सप्तर्चिपः समिषः सप्त
होमाः । सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा
गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ॥ ८ ॥

किंच सप्त शीर्षण्याः प्राणास्तस्मादेव पुरुषात्प्रभवन्ति । तेषां च सप्त-
र्चिपो दीक्षयः स्वविषयावद्योतनानि । तथा सप्त समिधः सप्त विषयाः । विषयैर्हि
समिध्यन्ते प्राणाः । सप्त होमास्तद्विषयविज्ञानानि “वदस्य विज्ञानं तज्जु-
हेति” इति श्रुत्यन्तरात् । किंच सेषमे लोका इन्द्रियस्थानानि येषु चिरन्ति
संचरन्ति प्राणाः । प्राणा येषु चरन्तीति प्राणानां विशेषणमिदं प्राणापानादि-
निवृत्यर्थम् । गुहायां शरीरे हृदये वा स्वापकाले शेरत इति गुहाशयाः ।
निहिताः स्थापिता धात्रा सप्त सप्त प्रतिप्राणिभेदम् । यानि चाऽऽत्मयाजिनां
विदुपां कर्माणि कर्मफलानि चाविदुषां च कर्माणि तत्साधनानि कर्मफलानि
च सर्वे चैतत्परस्मादेव पुरुषात्सर्वज्ञात्प्रसूतमिति प्रकरणार्थः ॥ ८ ॥

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात्स्यन्दन्ते सिन्धवः
सर्वरूपाः । अतश्च सर्वा औषधयो रसश्च यैनैष
भूतैस्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥

अतः पुरुषात्समुद्राः सर्वे क्षाराद्याः । गिरयश्च हिमवदादयोऽस्मादेव पुरुषा-
त्सर्वे । स्यन्दन्ते सवन्ति गङ्गाद्याः सिन्धवो नद्यः सर्वरूपा बहुरूपाः ।
अस्मादेव पुरुषात्सर्वा औषधयो ग्रीहियवाद्याः । रसश्च मधुरादिः पद्मविद्यो येन
रसेन भूतैः पञ्चभिः स्थूलैः परिवेष्टितस्तिष्ठते तिष्ठति ह्यन्तरात्मा लिङ्गं सूक्ष्मं
शरीरम् । तद्यन्तराले शरीरस्याऽऽत्मवद्वर्तत इत्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥

पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् । एतद्यो वेद
निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्य ॥ १० ॥

इत्यर्थवेदीयमुण्डकोपनिषदि द्वितीयमुण्डके

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

आत्मायाजिनामिति । सकलमिदमहं च परमात्मवेतिभावनापूर्वकं परमेश्वराराधन-
बुद्ध्या ये यजन्ति तेषामित्यर्थः ॥ ८ ॥

एवं पुरुषात्सर्वमिदं संप्रसूतम् । अतो वाचाऽरम्भणं विकारो नामये-
मनृतं पुरुष इत्येव सत्यम् । अतः पुरुष एवेदं विश्वं सर्वम् । न विश्वं नाम
पुरुषादन्यत्किञ्चिदस्ति । अतो यदुकं तदेतदभिहितं कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते
सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति । एतस्मिन्हि परस्मिन्नात्मनि सर्वकारणे पुरुषे
विज्ञाते पुरुष एवेदं विश्वं नान्यदस्तीति विज्ञातं भवतीति । किं पुनरिदं
विश्वमित्युच्यते । कर्माग्निहोत्रादिलक्षणम् । तपो ज्ञानं तत्कृतं फलमन्यदेता-
वच्छीदं सर्वम् । तच्चैतद्ब्रह्मणः कार्यं तस्मात्सर्वं ब्रह्म परामृतं परमसृतमहमे-
वेति वो वेद निहितं स्थितं गुहायां हृदि सर्वपाणिनां स एवं विज्ञानादवि-
द्याग्रन्थं ग्रन्थिमिव दृढीभूतामविद्यावासनां विकिरति विक्षिपति नाशयतीह
जीवन्नेव न मृतः सन्हे सोम्य प्रियदर्शन ॥ १० ॥

इत्यर्थवेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

आविः संनिहितं गुहाचरं नाम महत्पदमत्रैतत्सम-
र्पितम् । एजत्प्राणाग्निमिष्टच्च यदेतज्जानथ सदस-
द्वरेण्यं परं विज्ञानाद्यद्विष्टं प्रजानाम् ॥ १ ॥

अरूपं सदक्षरं केन प्रकारेण विज्ञयमित्युच्यते । आविः प्रकाशं संनि-
यत्पृष्ठं कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति तन्निरूपितम् ।
सर्वमिदं परमास्मनो जायते । अतस्तावन्मात्रं सर्वं तस्मिन्विज्ञाते विज्ञातं भवतीत्य-
वैद्याक्षयफलाभिधानेनोपसंहतमिति ॥ १ ॥ १० ॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अधुना यस्य सकृदुपदेशमानेणाद्वितीयं ब्रह्मास्मीतिवाक्यार्थज्ञानं न भवतीति
तस्योपायानुष्ठानेन भवितव्यमित्यमिष्टत्याऽह—अरूपं सदक्षराभिति । वाक्या-
र्थस्यैव पुनः पुनर्भावना युक्त्यनुसंधानं चोपाय इत्याह—उच्यत इति । आविः-
शब्दो निपातः प्रकाशवाची । ब्रह्म विशेषलब्ध्यात्मना प्रकाशमानमेव सदेति
भावयेदित्यर्थः । अन्यैरप्युक्तम्—

यदस्ति यद्भाति तदात्मरूपं नान्यततो भाति न चान्यदस्ति ।

स्वभावसंवित्पतिभाति केवलं ग्राह्यं ग्रहीते भूषैव कृल्पना ॥ इति ।

संनिहितमिति । सर्वेषां प्राणिनां हृदये स्थितं वागाद्युपाधिभिः शब्दादी-

हितं वाग्युपाधिभिर्ज्वलति भ्राजतीति श्रुत्यन्तराच्छद्रादीनुपलभमानवदव-
भासते । दर्शनश्वरणमनविज्ञानायुपाधिभैराविभूतं सङ्क्षयते हदि सर्व-
प्राणिनाम् । यदेतदाविवक्ष संनिहितं सम्यक्स्थितं हदि तदगुहाचरं नाम
गुहायां चरतीति दर्शनश्वरणादिप्रकारैर्गुहाचरामिति प्रस्वातम् । महत्सर्व-
महत्त्वात्पदं पद्यते सर्वेणेति सर्वपदार्थास्पदत्वात् । कथं तन्महत्पदमित्युच्यते ।
यतेऽत्रास्मिन्ब्रह्मण्येतत्सर्वं समर्पितं प्रेवेचितं रथनाभाविवारा एजच्चलत्प-
क्षयादि । प्राणत्प्राणितीति प्राणापानादिमन्मनुष्यपश्चादि । निमिषच्च यच्चि-
मेषादिक्रियावश्चच्चानिमिषच्चशब्दात्समस्तमेतदैव ब्रह्मणि समर्पितम् ।
एतद्यदास्पदं सर्वं जानथ ह शिष्या अवगच्छथ तदात्मभूतं भवतां सदसत्स्व-
रूपम् । सदसतोर्मूर्तीर्मूर्तयोः स्थूलसूक्ष्मयोस्तद्वच्चतिरेकेणाभावात् । वरेण्यं
वरणीयं तदेव हि सर्वस्य नित्यत्वात्पार्थनीयं परं व्यतिरिक्तं विज्ञानात्प्रजाना-
मिति व्यवहितेन संबन्धो यहौकिकविज्ञानागोचरमित्यर्थः । यद्विरिं वर-
तमं सर्वपदार्थेषु वरेषु तद्वचेकं ब्रह्मातिशयेन वरं सर्वदोषरहित्वात् ॥ ३ ॥

**यदर्चिमद्यदणुभ्योऽणु च यस्मिलोका निहिता
लोकिनश्च । तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाह्मनः ।
तदेतत्सत्यं तदमृतं तदेत्तद्वयं सोम्य विद्धि ॥ २ ॥**

किंच यदर्चिमदीस्मिष्याऽदित्यादि दीप्यत इति दीस्मिद्ब्रह्म । किंच
वदणुभ्यः श्यामाकादिभ्योऽप्यणु च सूक्ष्मम् । चशब्दात्स्थूलेभ्योऽप्यति-
शयेन स्थूलं पृथिव्यादिभ्यः । यस्मिलोका भूरादयो निहिताः स्थिताः ।

न्युपलभमानवद्ब्रह्मैव जीवामापनमवभासते । ततः स्मतोऽपरोक्षं चेति सदा
स्मरेदित्यर्थः । सर्वमिदं कार्यं परिच्छिन्नं च सास्पदं कार्यत्वापरिच्छिन्नत्वाच्च
घटादिवन्तः सर्वास्पदं यन्तदेव मायास्पदमात्ममूर्तमिति युक्त्यानुसंधानमाह-
महत्पदमिति ॥ १ ॥

घटादिवदादित्यादेर्जडत्वेऽपि यदीस्मित्वं वैचित्र्यं तदनुपपत्त्याऽपि तत्का-
रणं संभावनीयमित्याह—किंच यदर्चिमदिति । अर्चिमत्वादादित्यादिवदिन्द्रिय-
ग्राहत्वं प्राप्तं निषेधति—यदणुभ्य इति । परमाणुपरिमाणत्वं तर्हि स्यादिति
नाऽशङ्कनीयमित्याह—चशब्दादिति । स्थूलत्वात्तर्जन्याधारं स्यादिति नाऽशङ्क-

हितं वागाद्युपाधिभिर्ज्वलति भ्राजतीति श्रुत्यन्तराच्छद्वादीनुपलभमानवद्व-
भासते । दर्शनश्रवणमननविज्ञानाद्युपाधिमैर्मूर्तं सङ्क्षयते हृदि सर्व-
पाणिनाम् । यदेतदाविक्रिया संनिहितं सम्यकस्थितं हृदि तदगुहाचरं नाम
गुहायां चरतीति दर्शनश्रवणादिप्रकारैर्गुहाचरामिति प्रख्यातम् । महत्सर्व-
महत्त्वात्पदं पद्यते सर्वेणति सर्वपदार्थास्पदत्वात् । कथं तन्महत्पदमित्युच्यते ।
यतेऽत्रास्मिन्ब्रह्मण्येतत्सर्वं समर्पितं प्रेशितं रथनाभाविवारा एजच्चलत्प-
क्षयादि । प्राणत्प्राणितीति प्राणापानादिमन्मनुष्यपश्यादि । निमिषच्च यन्नि-
मेषादिक्रियावच्चानिमिषच्चशब्दात्समस्तमेतदत्रैव ब्रह्मणि समर्पितम् ।
एतद्यास्पदं सर्वं जानथ ह शिष्या अवगच्छथ तदात्मभूतं भवतां सदसत्स्व-
रूपम् । सदसतोर्मूर्तमूर्तयोः स्थूलसूक्ष्मयोस्तद्व्यतिरेकेणाभावात् । वरेण्यं
वरणीयं तदेव हि सर्वस्य नित्यत्वात्पार्थनीयं परं व्यतिरिक्तं विज्ञानात्प्रजाना-
मिति व्यवहितेन संबन्धो यलौकिकविज्ञानागोचरमित्यर्थः । यद्विरिष्टं वर-
तमं सर्वपदार्थेषु वरेषु तद्यतेकं ब्रह्माविशयेन वरं सर्वदोषरहित्वात् ॥ १ ॥

**यदर्चिमद्यदणुभ्योऽणु च यस्मिँलोका निहिता
लोकिनश्च । तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाद्यमनः ।
तदेतत्सत्यं तदमृतं तदेद्व्यव्यं सोम्य विद्धि ॥ २ ॥**

किंच यदर्चिमद्विस्त्रियाऽदित्यादि दीप्यत इति दीप्तिमद्ब्रह्म । किंच
वदणुभ्यः श्यामाकादिभ्योऽप्यणु च सूक्ष्मम् । चशब्दात्स्थूलेभ्योऽप्यति-
शयेन स्थूलं पृथिव्यादिभ्यः । यस्मिलोका भूरादयो निहिताः स्थिताः ।

न्युपलभमानवद्ब्रह्मैव जीवभावमापन्नमवभासते । ततः स्मतोऽपरोक्षं चेति सदा
स्मरेदित्यर्थः । सर्वमिदं कार्यं परिच्छञ्चं च सास्पदं कार्यत्वापरिच्छञ्चत्वाच्च
घटादिवचतः सर्वास्पदं यन्तदेव मायास्पदमात्ममूर्तमिति युक्त्यानुसंधानमाह-
महत्पदमिति ॥ १ ॥

घटादिवदादित्यादेर्जडत्वेऽपि यदीप्तिमत्त्वं वैचित्र्यं तदनुपपत्त्याऽपि तत्का-
रणं संभावनीयमित्याह—किंच यदर्चिमदिति । अर्चिमत्त्वादादित्यादिवदिन्द्रिय-
ग्राहस्त्वं प्राप्तं निषेधति—यदणुभ्य इति । परमाणुपरिमाणत्वं तहि स्यादिति
नाऽशक्कनीयमित्याह—चशब्दादिति । स्थूलत्वात्तर्जन्याधारं स्यादिति नाऽशक्क-

ये च लोकिनो लोकनिवासिनो मनुष्यादयशैतन्याश्रया हि सर्वे प्रसिद्धा-
स्तदेवतस्वर्गश्रयमक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाह्मनो वाक्च मनश्च सर्वाणि
च करणानि तद्वन्तशैतन्यं चैतन्याश्रयो हि प्राणेन्द्रियादिसर्वसंघातः । “प्राणस्य
प्राणम्” इति श्रुत्यन्तरात् । यत्प्राणादीनामन्तशैतन्यमक्षरं तदेवतस्त्यमवि-
तथमतोऽमृतमविनाशि तद्वेद्धव्यं मनसा ताडयितव्यम् । तस्मिन्मनःसमाधानं
कर्तव्यमित्यर्थः । यस्मादेवं हे सोम्य विद्धचक्षरे चेतः समाधत्य ॥ २ ॥

**धनुर्गृहीत्वौपापिषदं महास्तं शरं हयुपासा निशितं
संधीतं । आयम्य तद्भावगतेन चेतसा लक्ष्यं
तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ॥ ३ ॥**

कथं वेद्धव्यमित्युच्यते । धनुरिष्वासनं गृहीताऽऽदायौपनिषदमुपानिषत्सु
भवं प्रसिद्धं महास्तं महच्च तदस्तं च महास्तं धनुस्तस्मिन्द्वारम् । किंविशिष्टमि-
त्याह । उपासानिशितं संवताभिध्यानेन तनूकतं संस्कृतमित्येतम् । संधीतं
संधानं कुर्यात् । संधाय चाऽयम्याऽऽकृष्य सेन्द्रियमन्तःकरणं स्वविषयादि-
निवर्त्य लक्ष्य एवाऽऽवर्जितं कृत्वेत्यर्थः । न हि हस्तेनेव धनुष आयमन-
मिह संभवति । तद्भावगतेन तस्मिन्वक्त्वाप्यक्षरे लक्ष्यै मावना भावस्तद्वेतन
चेतसा लक्ष्यं तदेव यथोक्तक्षणमक्षरं सोम्य विद्धि ॥ ३ ॥

प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तलक्ष्यमुच्यते ।

अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ४ ॥

यदुकं धनुरादि तदुच्यते । प्रणव ओंकारो धनुः । यथेष्वासनं लक्ष्ये
शरस्य प्रवेशकारणं तथाऽऽत्मशरस्याक्षरे लक्ष्ये प्रवेशकारणमोक्ताः । प्रणवेन
शम्भ्यस्यमानेन संस्कृत्यमाणस्तदालम्बनोऽप्रतिबन्धेनाक्षरेऽवतिष्ठते यथा धनु-
षाऽस्त इषुर्लक्ष्ये । अतः प्रणवो धनुरिव धनुः । शरो ह्यात्मोपाविलक्षणः पर
नीयमित्याह—यस्मिन्लोका इति । प्राणादिप्रवृत्तिशैतनाधिष्ठाननिवन्धना जड-
वृत्तित्वाद्यथादिप्रवृत्तिच्छिद्देदे च प्रमाणाभावादेकचैतन्यमात्रमस्मीति विचारयेदि-
त्याह—तदेवतस्वर्गश्रयमिति । प्राणाद्यधिष्ठानत्वात्प्राणादिलक्ष्य आत्मा
द्रष्टव्यः ॥ २ ॥

विचारासमर्थस्य प्रणवमवलम्ब्य ब्रह्मतैकत्वे चित्तसमाधानं क्रममुकिफलं
दर्शयितुमुपक्रमते—कथं वेद्धव्यमित्यादिना । प्रणवो ब्रह्मत्वमित्यायत उप-
संहतकरणग्रामस्य प्रणवोपरकं यच्चैतन्यप्रतिबिम्बं स्फुरति स आत्मेत्यनुसंधानं
तस्य चित्प्रतिबिम्बस्य विम्बैक्यानुसंधानं लक्ष्यवेदः ॥ ३ ॥ ४ ॥

एव जले सूर्यादिवादि पविष्टो देहे सर्वबौद्धप्रत्ययसाक्षितया स शर इव स्वात्मन्येवार्पितोऽक्षरे ब्रह्मण्यतो ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते लक्ष्य इव मनःसमाधित्सुभिरात्मभावेन लक्ष्यमाणत्वात् । तत्रैवं सत्यप्रमत्तेन बाह्यविषयोपलङ्घितृष्णाप्रमादवर्जितेन सर्वतो विरक्तेन जितेन्द्रियेणैकाग्रचित्तेन वेदव्यं ब्रह्म लक्ष्यम् । ततस्तदेवनादूर्ध्वं शरवत्तन्मयो भवेत् । यथा शरस्य लक्ष्यैकात्मत्वं फलं भवति । तथा देहाद्यात्मप्रत्ययतिरस्करणेनाक्षैरकात्मत्वं फलमापादये-दित्यर्थः ॥ ४ ॥

**यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह
प्राणैश्च सर्वैः । तमैकं जानथ आत्मानमन्या
वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः ॥ ५ ॥**

अक्षरस्यैव दुर्लक्ष्यत्वात्पुनःपुनर्वचनं सुलक्षणार्थम् । यस्मिनक्षरे पुरुषे द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षं चोते समर्पितं मनस्थ सह प्राणैः करणैरन्यैः सर्वेस्त-मेव सर्वाश्रयमेकमद्वितीयं जानथ जानीथ हे शिष्याः । आत्मानं प्रत्यक्षस्थ-रूपं युष्माकं सर्वप्राणिनां च शात्वा चान्या वाचोऽपरविद्यारूपा विमुञ्चथ विमुञ्चत परित्यजत । तत्प्रकाशं च सर्वं कर्म सासाधनम् । यतोऽमृतस्यैव सेतुरेवात्मज्ञानमृतस्यामृतत्वस्य मोक्षस्य प्राप्तये सेतुरिव सेतुः संसारमहोद-धेरुनरणहेतुत्वात्तथा च श्रुत्यन्तरम्—“तमेव विदित्वाऽगति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽन्यनाय” इति ॥ ५ ॥

**अरा इव रथनामौ संहता यत्र नाज्यः स
एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः । ओमि-
त्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः पराय
तमसः परस्तात् ॥ ६ ॥**

किंच । अरा इव । यथा रथनामौ समर्पिता अरा एवं संहताः संपविष्टा

उत्तरग्रन्थस्य पौनरुक्त्यं परिहरति—अक्षरस्यैव दुर्लक्ष्यत्वादिति । सासाधनं सर्वं कर्म परित्यज्याऽत्मैव ज्ञातव्य इत्यत्रैव हेतुमाह—अमृतस्येति । धनुषाऽऽयुधेन लक्ष्यत इति तल्लक्षण आत्मैकत्वसाक्षात्कार इत्यर्थः ॥ ५ ॥

कर्मसंगिजनसंगत्या कर्मथद्वा विषयश्रद्धा च वाक्यार्थज्ञानस्यावगमाय

यत्र यस्मिन्हदये सर्वतो देहव्यापिन्यो नाडचस्तस्मिन्हदये बुद्धिप्रत्ययसाक्षि-
भूतः स एष प्रकृत आत्माऽन्तर्मध्ये चरते चरति वर्तते । प॑यञ्चशूण्वन्मन्वानो
विजानन्वहुधाऽनेकधा कोधर्षादिप्रत्ययैर्जयमान इव जायमानोऽन्तःकरणो-
पाध्यनुविधायित्वाद्वदन्ति लौकिका हष्टो जातः कुञ्जो जात इति । तमात्मा-
नमोभित्येवमोंकारालम्बनाः सन्तो यथोक्तकल्पनया ध्यायथ चिन्तयत ।
उक्तं वक्तव्यं च शिष्येभ्य आचार्येण जानता । शिष्याश्च ब्रह्मविद्याविविदि-
षुत्वान्विवृत्तकर्मणो मोक्षपथे प्रवृत्ताः । तेषां निर्विघ्नतया ब्रह्मप्राप्तिमाशास्त्य-
चार्यः । स्वस्ति निर्विघ्नमस्तु वो युष्माकं पराय परकुलाय । परस्तात्कस्माद-
विद्यातमसः । अविद्यारहितब्रह्मात्मस्वरूपगमनयेत्यर्थः ॥ ६ ॥

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैष महिमा भुवि दिव्ये
ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठितः । मनोमयः
प्राणशरीरेनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं संनिधाय
तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपमसृतं
यद्विभाति ॥ ७ ॥

योऽसौ तमसः परस्तात्संसारमहोदर्धं तीर्त्वा गन्तव्यः परविद्याविषय
इति स कस्मिन्वर्तत इत्याह । यः सर्वज्ञः सर्वविद्यारूप्यातः । सं पुनर्विशि-
नष्टि । यस्यैष प्रसिद्धो महिमा विमूर्तिः । कोऽसौ महिमा । यस्येमे
द्यावापृथिव्यौ शासने विधुते तिष्ठतः । सूर्याचन्द्रमसौ यस्य शासनेऽला-
तचक्रवदजसं ध्रमतः । यस्य शासने सरितः सागराश्च स्वगोचरं नावि-
क्रामन्ति । तथा स्थावरं जडमं च यस्य शासने नियतम् । तथा चर्त-
वोऽयने अव्याश्च यस्य शासनं नाविक्रामन्ति । तथा कर्तारः कर्मणि
फलं च यच्छासनात्स्वं स्वं कालं नातिर्यतन्ते स एष महिमा । भुवि-
लोके यस्य स एष सर्वज्ञ एवंमहिमा देवः । दिव्ये द्योतनवति सर्वबौद्ध-
प्रत्ययकृतद्योतने ब्रह्मपुरे । ब्रह्मणोऽत्र चैतन्यस्वरूपेण नित्याभिव्य-

प्रतिबन्धको विद्मः स मा भूदित्याशंसनम् । न तु वाक्यार्थावगतौ निष्पत्ताया
फलप्रोपर्विद्यशङ्कऽस्तत्यिभिप्रत्याऽह—परस्तादिति । मदुपदेशाद्वृद्धमित्यर्थः ॥ ८ ॥

सर्वेश्वरत्वमनोमयत्वादिगुणविशिष्टब्रह्मणो हृदयपुण्डरीके ध्यानं च क्षमु-
क्तिफलं मन्दब्रह्मविदो विधीयत इति दर्शयितुमाह—योऽसौ तमसः परस्ता-
दित्यादिना ॥ ७ ॥

कत्वाद्ब्रह्मणः पुरं हृदयपुण्डरिकं तस्मिन्ब्रह्मोन्याकाशे हृषु-
ण्डरीकमध्यस्थे प्रतिष्ठित इवोपलभ्यते । न स्वाकाशवत्सर्वगतस्य गतिरागतिः
प्रतिष्ठा वाऽन्यथा संभवति । स स्वात्मा तत्रस्यो मनोवृत्तिभिरेव विभाव्यत इति
मनोमयो मनउपाधित्वात्प्राणशरीरानेता प्राणश्च शरीरं च प्राणशरीरं तस्यायं
नेता स्थूलाच्छरीराच्छरीरान्तरं प्रति । प्रतिष्ठितोऽवस्थितोऽने भुज्यमानाच्चवि-
परिणामे प्रतिदिनमुपचीयमानेऽपचीयमाने च पिण्डस्थपाने हृदयं बुद्धिं पुण्डरी-
कच्छिद्रे संनिधाय समवस्थाप्य । हृदयावस्थानमेव स्वात्मनः स्थिरीनैं स्वात्मनः
स्थितिरने । तदात्मतन्वं विज्ञानेन विशिष्टेन शास्त्राचार्योपदेशजननितेन ज्ञानेन
शमदमध्यानसर्वत्वागवैराग्योद्भूतेन परिपश्यन्ति सर्वतः पूर्णं पश्यन्त्युपल-
भन्ते धरिा विवेकिनः । आनन्दरूपं सर्वानन्ददुःखायासप्रहीणममृतं यद्विभाति
विशेषेण स्वात्मन्येव भाति सर्वदा ॥ ७ ॥

भिद्यते हृदयग्रान्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ ८ ॥

अस्य परमात्मज्ञानस्य फलमभिदीर्थियते । भिद्यते हृदयग्रान्थिर विद्या-
वासनाप्रचयो बुद्ध्याश्रयः कामः “कामा येऽस्य हृदि श्रिताः” इति
श्रुत्यन्तरात् । हृदयाश्रयोऽसौ नाऽत्माश्रयः । भिद्यते भेदं विनाशमायाति ।
छिद्यन्ते सर्वज्ञेयविषयाः संशया लौकिकानामामरणात् गङ्गास्त्रोनोवत्पवृत्ता
विच्छेदमायान्ति । अस्य विच्छिन्नसंशयस्य निवृत्ताविद्यस्य यानि विज्ञा-
नोत्पत्तेः प्राकनानि जन्मान्तरे चाप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तिसहभावीनि च
क्षीयन्ते कर्माणि । न त्वेवज्ञानमारम्भकाणि प्रवृत्तफलत्वात्स्मिन्सर्वज्ञेऽसंसा-
रिणि परावरे परं च कारणत्मनाऽवरं च कार्यात्मना तस्मिन्परावरे साक्षा-
दहमस्मीति दृष्टे संसारकारणोच्छेदाम्भुच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ।

तच्छुद्रं ज्योतिषां च्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ ९ ॥

उक्तस्यैवार्थस्य संक्षेपाभिधायका उत्तरे मन्त्राख्योऽपि हिरण्मये ज्योति-
र्मये बुद्धिविज्ञानप्रकाशे पेर कोशे कोश इवासेः । आत्मस्वरूपोपलब्धिस्था-

अस्य परमात्मज्ञातस्येति । जीवन्मुक्तिफलस्याद्वैतवाक्यार्थावगमस्य क्रममुक्ति-
फलस्य चोपासनस्येत्यर्थः । अविद्यावासनाप्रचयो भिद्यत इति कोऽर्थः । किं बुद्धौ विद्य-

नत्वात्परं तत्सर्वाभ्यन्तरत्वात्तमिन्द्रियमविद्याद्यशेषोषरजोमलवर्जितं ब्रह्म सर्वमहत्वात्सर्वात्मत्वाच्च निष्कलं निर्गताः कला यस्मात्तचिष्कलं निरवयव-मित्यर्थः । यस्माद्विरजं निष्कलं चावस्तच्छुभ्रं शुद्धं ज्योतिषां सर्वपकाशात्म-नामग्न्यादीनामणि तुज्योतिरवभासकम् । अन्यादीनामपि ज्योतिष्ठवमन्तर्गतब्रह्मा-त्मचैतन्यज्योतिनिमित्तचामित्यर्थः । तस्मि परं ज्योतिर्यदन्यानवभास्यमात्मज्योति-स्तद्यदात्माविद आत्मानं स्वं शब्दादिविषयबुद्धिप्रत्ययसाक्षिणं ये विवेकिनो विदुर्विजानन्ति त आत्मविदस्तद्विदुरात्मप्रत्ययानुसारिणः । यस्मात्परं ज्योति-स्तस्मात् एव तद्विदुर्नेतरे बाह्यार्थप्रत्ययानुसारिणः ॥ ९ ॥

मानायामविद्यादिभेदो ज्ञानफलं किंवा तन्निवृतौ । नाऽऽद्यः । सत्युपादाने कार्य-स्थात्यन्तोच्छेदासंभवात् । न द्वितीयः । ज्ञानस्याज्ञानेनैव साक्षाद्विरोधप्रसिद्धेः । किंच । बुद्धिरप्यनादिः सादिवी । नाऽऽद्यः । “एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वोन्दियाणि च” इतिश्रुतिविरोधात् । नान्त्यः । प्रलये ब्रह्मज्ञानं विनैव बुद्धेनाशसंभवात्तदानर्थक्यप्रसङ्गात् । सादित्वे च बुद्धेरुपादानं साक्षाद्ब्रह्म चेतनाशं विनाऽत्यन्तोच्छेदो न स्पात् । माया चेत्सा द्रष्टृगतज्ञानेन नोच्छेद-मर्हति लौकिकमायाविगतमायाया द्रष्टृगतज्ञानेनोच्छेदादर्शनात् । किंच । बुद्धेच्छेदो न तस्याः फलं स्वनाशस्याफलत्वात् । नाऽऽत्मनः । तस्य बुद्धिप्रसङ्ग-भावेन तदुच्छेदस्याफलत्वात् । किंचाऽत्मनोऽविद्याद्यनाश्रयत्वाभिधानं श्रुतिविरुद्धं प्रक्रमे—अविद्यायामन्तरे वर्तमाना इति श्रवणादुपसंहरे च—“अनीशया शोचति मुहमानः” इति श्रवणात् । बुद्धिगतमेवाविद्याद्यात्मन्यध्यस्यत इति चेदध्यस्यत इति कोऽर्थः । निक्षिप्यते भ्रान्त्या दृश्यते वा । नाऽऽद्यः । अन्यधर्मस्यान्त्र निक्षेपासंभवात् । भ्रान्त्या चेत्केन दृश्यते । न तावदात्मना तस्याविद्याश्रयत्वानज्ञीकारात् । न बुद्ध्या । बुद्धेरात्मविषयत्वासंभवेन तद्वत्-दर्शनासंभवात् । तद्भान्तेश्च स्वाश्रयगतेन तत्त्वानुभवेन निवर्त्यत्प्रसिद्धेवृद्धेर-नुभवाश्रयत्वप्रसङ्गात् । तस्मान्नास्य भाष्यस्य सम्यगर्थं पश्याम इति चेदुच्यते । चितन्त्राऽनादिरनिवाच्याऽविद्या चैतन्यमवच्छिद्य स्वावच्छिन्नचैतन्यस्य बुद्ध्यादितादात्म्यरूपेण निर्वते । तस्याश्च ब्रह्मात्मवासाक्षात्कारानिवर्त्यरूपाज्ञीकारात्-निवृतौ तदुत्थहृदयग्रन्थिभेदः श्रुत्योच्यते । भाष्यकारीयं च बुद्ध्याश्रयत्वाभिधानमहंकारविशेषणत्वेनाविद्यादेव्यावहारिकाभिप्रायाऽत्मानाश्रयत्वाभिधानं चाऽत्मनो निर्विकारत्वाभिमायम् । वाधितानुवृत्तिश्च प्रकटार्थं प्रादर्शीति जीवन्मुक्तिर्न विस्तृध्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो
भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं
तस्य भासा सर्वमिदं मिभाति ॥ १० ॥

कथं तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्युच्यते । न तत्र तस्त्वात्मभूते ब्रह्मणि
सर्वाभासकोशपि सूर्यो भाति ॥ तद्ब्रह्म न प्रकाशयतीत्यर्थः स हि तस्यैव
भासा सर्वमन्यदनात्मजातं प्रकाशयतीत्यर्थः । न तु तस्य स्वतः प्रकाशन-
साभर्थ्यम् । तथा न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निरस्मद्ग्रो-
चरः । किं बहुना । यदिदं जगद्भाति तत्तमेव परमेश्वरं स्वतो भारूपत्वा-
द्भान्तं दीप्यमानमनुभात्यनुदीप्यते यथा जलोल्मुकाद्याग्निसंयोगादप्तिं दहन्त-
मनुदहति न स्वतस्तद्वत्स्यैव भासा दीप्या सर्वमिदं सुर्यादिजगद्भिर्भाति ।
यत एवं तदेव ब्रह्म भाति च विभाति च कार्यगतेन विविधेन भासाऽसनेन-
ना)तस्तस्य ब्रह्मणो भारूपत्वं स्वतोऽवगम्यते । न हि स्वतोऽविद्यमानं
भासनमन्यस्य कर्तुं शक्नोति । धटादीनामन्यावभासकत्वादर्शनाद्भारूपाणां
चाऽऽदित्यादीनां तदृशनात् ॥ १० ॥

ब्रह्मैवेदमसृतं पुरस्ताद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ।
अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥ १ ॥
इत्यर्थवेदीयमुण्डकोपनिषदि द्वितीयमुण्डके
द्वितीयः स्पष्टः ॥ २ ॥

— — —
इत्यर्थवेदीयमुण्डकोपनिषदि द्वितीयमुण्डकं समाप्तम् ॥ २ ॥

यत्तज्ज्योतिषां ज्योतिर्ब्रह्म तदेव सत्यं सर्वं तद्विकारं वाचाऽस्त्रम्भणं
विकारो नामधेयमात्रमनृतमितरदित्येत्यर्थं विस्तरेण हेतुतः प्रतिपादितं
निगमनस्थानीयेन मन्त्रेण पुनरुपसंहरति । ब्रह्मैवोक्तलक्षणमिदं यत्पुरस्तादग्ने
ब्रह्मैवाविद्यादृष्टीनां प्रत्यवमासमानं तथा पञ्चाद्ब्रह्म तथा दक्षिणतश्च तथो-

भातीति पिजन्ताथीध्याहरेण व्याख्यातम् । तस्य भासा सर्वमिदं विभातीत्यस्य
ब्रह्मणः स्वतो भारूपत्वे कथयति—यत एवं तदेव ब्रह्म भाति चेति ॥ १० ॥

उपसंहारमन्वस्य तात्पर्यमाह—यत्तज्ज्योतिषां ज्योतिस्तेन ब्रह्मणा विविधं

त्तरेण तथैवाधस्तादूर्ध्वं च सर्वतोऽन्यदिव कार्याकरेण प्रसृतं प्रगतं नामरूप-
वदभासमानम् । किं बहुना ब्रह्मैवदं विधं समस्तमिदं जगद्विरिष्टं वरतमम् ।
अब्रहमपत्ययः सर्वोऽविद्यामात्रो रज्ज्वामिव सर्पपत्ययः । ब्रह्मैवकं परमार्थसत्य-
मिति वेदानुशासनम् ॥ १ ॥

इत्यर्थवेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयमुण्डके द्वितीयः स्वण्डः ॥२॥

इत्यर्थवेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयं मुण्डकं समाप्तम् ॥ २ ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिष्व-
जाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्यनश्चन्योऽभि-
चाकशीति ॥ १ ॥

परा विद्योक्ता यथा तदक्षरं पुरुषाख्यं सत्यमधिगम्यते यदधिगमे हृदय-
ग्रन्थ्यादिसंसारकारणस्याऽत्यन्तिकविनाशः स्यात् । तदर्थनोपायश्च योगो
धनुराद्युपादानकल्पनयोक्तः । अथेदानीं तत्सहकारीणि सत्यादिसाधनानि
वक्तव्यानीति तदर्थमुच्चरारम्भः । प्राधान्येन तत्त्वनिर्धीरणं च प्रकारान्तरेण
क्रियते । अत्यन्त दुरवगाहत्वात्कृतमपि तत्र सूत्रभूतो मन्त्रः परमार्थवस्त्वव-
धारणार्थमुपन्यस्यते द्वा द्वौ सुपर्णा सुपर्णौ शोभनपतनौ सुपर्णौ पक्षिसामन्याद्वा
सुपर्णौ सयुजा सयुजौ सहैव सर्वदा युक्तौ सखाया सखायौ समानाख्यानौ
समानाभिव्यक्तिकारणावेवंभूतौ सन्तौ समानमविशेषमुपलब्ध्याधिष्ठानतयैकं
वृक्षं वृक्षमिवोच्छेदनसामान्याच्छीरं वृक्षं परिष्वजाते परिष्वकवन्तौ ।

क्रियत इति तदिकारं सर्वं जगत्सर्वं ब्रह्मैवति बाधायां सामानाधिकरणं योऽयं
स्याणुः पुमनसावित्तिवदन्वयव्यतिरेकाभावपरिहारेण तावन्मात्रत्वं बाध्यते ॥ १ ॥

इत्यर्थवेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयमुण्डके द्वितीयः स्वण्डः ॥२॥

इत्यर्थवेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयं मुण्डकं समाप्तम् ॥ २ ॥

प्राधान्येति । अपूर्वत्वेन तात्पर्यविषयतयेत्यर्थः । द्वा सुपर्णेत्वादौ द्विवच-
स्याऽकारश्छान्दसः । जीवस्याज्ञत्वेन नियम्यत्वेन योग्यस्वादीधरस्य सर्वज्ञत्वेन
नियामकत्वशक्तियोगाच्छोमनशुचितम् । नियम्यनियामकभावगमनं यथोस्तौ शोभ-
नपतनौ । पक्षिसामन्याद्वृत्तिः । वृक्षाश्रयणा दिश्वणादित्यर्थः । ऊर्ध्वमुत्कृष्टं ग्रह-
मूलमधिष्ठानमस्येत्यूर्ध्वमूलोऽवाक्षः प्राणादयः चास्वा इवास्येत्यवाक्शाखः । शः

सुपर्णाविवैकं वृक्षं फलोपभोगार्थम् । अयं हि वृक्षं ऊर्ध्वमूलोऽवाकशाखौऽथ-
त्थोऽव्यक्तमूलप्रभवः क्षेत्रसंज्ञकः सर्वप्राणिकर्मफलाश्रयस्तं परिष्वक्तौ सुपर्णा-
विवाविद्याकामकर्मवासनाश्रयलिङ्गोपाध्यात्मेश्वरौ । तयोः परिष्वक्तयोरन्य
एकः क्षेत्रज्ञो लिङ्गोपाधिवृक्षमाश्रितः पिप्पलं कर्मनिष्पत्तं सुखदुःखलक्षणं
फलं स्वाद्वनेकविचित्रवेदनास्वादरूपं स्वाद्वति भक्षयत्युपभुद्भैऽविवेकतः ।
अनश्वन्य इतर ईश्वरो नित्यशुद्धवृक्षमुक्तस्वभावः सर्वज्ञः सर्वसत्त्वोपाधि-
रीश्वरो नाभावित । प्रेरयिता लसावुभयोर्भैर्ज्यभोक्त्रोर्नित्यसाक्षित्वसत्ता-
मात्रेण । सत्त्वनश्वन्योऽभिचाकशीति पश्यत्यव केवलम् । दर्शनमात्रं हि
तस्य प्रेरयितृत्वं राजवत् ॥ १ ॥

गमाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति
मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य
महिमानमिति वीतशोकः ॥ २ ॥

तैव सति समाने वृक्षे यथोक्ते शरीरे पुरुषो भोक्ता जीवोऽविद्या-
कामकर्मफलरागादिगुरुभाराकान्तोऽलाद्विव सामुद्रे जले निमग्नो निश्चयेन
देहात्मभावप्राप्नोऽप्यमवोहममुष्य पुत्रोऽस्य नसा छशः स्थूलो गुणवाचिर्गुणः
सुखी दुःखीत्येवंप्रत्ययो नास्त्यन्योऽस्मादिति जायते मियते संयुज्यते वियु-
ज्यते च संवाचिवाधन्वै । अतोऽनीशया न कस्यचित्समर्थोऽहं पुत्रो मम
विनष्टो मृता मे भार्या किं मे जीवितेनेयेवं दीनभावोऽनीशा तया शोचति
संतप्त्यते मुह्यमानोऽनेकैरनर्थप्रकारैरविवेकतया चिन्नामापद्यमानः स एवं
प्रेततिर्यङ्गमनुज्यादियोनिष्वाजवं जवीभावमापनः कदाचिदनेकजन्मसु चुद्ध-
धर्मसंचितनिमित्ततः केनचित्परमकारुणिकेन दर्शितयोगमार्गोऽहिंसासत्य-
ब्रह्मचर्यसर्वत्यागशमद्मादिसंपन्नः समाहिवात्मा सञ्जुष्टं सेवितमनेके
स्थानं नियन्तुमस्य न शक्यमित्यधत्थः । अव्यक्तमव्याकृतं मूलमुपादानमन्वयि
तस्मात्प्रभवतीति तयोक्तो यावदज्ञानभावीत्यर्थः । अविद्याकामकर्मवासनानामाश्रयो
लिङ्गमुपाधिर्यस्याऽऽत्मनः जीवस्तथोक्तः । स चेश्वरश्च तावित्यर्थः । सत्वं मायाख्य-
मुपाधिरस्येति सत्त्वोपाधिः । ज्ञानात्मकस्यामलसत्त्वराशेरिति द्युकम् ॥ १ ॥

आवरणं विक्षेपश्च द्वयमविद्यायाः कार्यम् । तत्रेश्वरभावापतिपत्तिरनीशा-
वरणं शोचतीति विक्षेपस्तदुमयहेतुरनिर्वच्यमज्ञानं मोहः । तेन विशिष्टोऽनैकरनर्थ-

योगमार्गः कर्मिभिश्च यदा यस्मिन्काले पश्यति ध्यायमानोऽन्यं वृक्षोपाधि-
लक्षणाद्विलक्षणमीशमसंसारिणमशनायापिपासाशोकमोहजरामृत्युतिमशिं सर्वस्य
जगतोऽयमहमस्यात्मा सर्वस्य समः सर्वभूतस्थो नेतरोऽविद्याजनितोपाधिपरि
च्छिन्नो मायात्मेति विभूतिं महिमानं च जगद्ग्रूपमस्यैव मम परमेश्वरस्येति यदैवं
दृष्टा तदा वीतशोको भवति सर्वस्माच्छोकसागराद्विप्रमुच्यते रुतकृत्यो
भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं
ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान्पुण्यपापे विघूय निर-
ञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥ ३ ॥

अन्योऽपि मन्त्र इममेवार्थमाह सविस्तरम् । यदा यस्मिन्काले पश्यः पश्य-
तीति विद्वान्साधक इत्यर्थः । पश्यते पश्यति पूर्ववद्रूक्मवर्णं स्वयंज्योतिः-
स्वभावं रुक्मस्येव वा ज्योतिरस्याविनाशि कर्तारं सर्वस्य जगत ईशं पुरुषं
ब्रह्मयोनिं ब्रह्म च तद्योनिश्चासौ ब्रह्मयोनिस्तं ब्रह्मयोनिं ब्रह्मणो वाऽपरस्य
योनिं स यदा चैवं पश्यति तदा स विद्वान्पश्यः पुण्यपापे बन्धनभूते कर्मणी
समूले विघूय निरस्य दग्ध्वा निरञ्जनो निर्लेपो विगतकलेशः परमं प्रकृष्टं
निरतिशयं साम्यं समतामद्युलक्षणं द्वैताविषयाणि साम्यान्यतोऽर्वाच्चेवा-
तोऽद्वयलक्षणमेतत्परमं साम्यमुपैति प्रतिपद्यते ॥ ३ ॥

प्राणो ह्येष यः सर्वभूतैर्विभाति विजानन्विद्वान्भवते
नातिवादी । आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष
ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥ ४ ॥

किंच योऽयं प्राणस्य प्राणः पर ईश्वरो ह्येष प्रकृतः सर्वभूतैर्ब्रह्मादि-
स्तस्म्बपर्यन्तैः । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । सर्वभूतस्थः सर्वात्मा सन्तित्यर्थः ।
विभाति विविधं दीप्यते । एवं सर्वभूतस्थं यः साक्षादात्ममावेनायमहम-
प्रकारैरहं करोमीत्यादिमिरविवेकतया तादात्म्यापन्तरेत्यर्थः । आजवमनवरं
जवीभावं निळष्टभावं लक्षणया लघुभावं कर्म वायुप्रेरिततया जवीभावं क्षैप्रथमापन्न
पूर्ववदित्यमेदेनेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

आत्मनिः रतिरात्यरविस्तत्पुरुणः सैव क्रियाऽस्यातीत्यात्मरतिक्रिया-

स्मीति विजानन्विदान्वाक्यार्थज्ञानमात्रेण स भवते भवति न भवतीत्येत-
त्किमतिवाद्यतीत्य सर्वानन्यान्वदितुं शीलमस्येत्यतिवादी । यस्त्वेवं साक्षा-
दात्मानं प्राणस्य प्राणं विद्वानतिवादी स न भवतीत्यर्थः । सर्वे यदात्मैव
नान्यदस्तीति दृष्टं तदा किं खसावतीत्य वदेत् । यस्य त्वपरमन्यदृष्टमस्ति
स तदतीत्य वदति । अयं तु विद्वानात्मनोऽन्यच्च पश्यति नान्यच्छृणोति
नान्यद्विजानाति । अतो नातिवदति । किंचाऽऽत्मकीड आत्मन्येव च कीडा
कीडनं यस्य नान्यत्र पुत्रदारादिषु स आत्मकीडः । तथाऽऽस्मरतिरात्मयेव
च रती रमणं प्रीतिर्यस्य स आत्मरतिः । कीडा बाससाधनसापेक्षा । रतिस्तु
साधननिरपेक्षा बासविषयप्रीतिमात्रमिति विदेषः । तथा क्रियावज्ञानध्या-
नवैराग्यादिक्रिया यस्य सोऽयं क्रियावान् । समासपाठ आत्मरतिरेव क्रियाऽस्य
विद्यते इति बहुब्रीहिमतुवर्थयोरन्यतरोऽतिरिच्यते । केचिच्चमिहोत्तादिकर्म
ब्रह्मविद्ययोः समुच्चायार्थ्यमिच्छन्ति । तथैष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इत्यनेन मुख्या-
र्थवचनेन विरुद्ध्यते । न हि बासकीड आत्मरतिश्च भवितुं शकः । कथि-
द्वासक्रियाविनिवृत्तो हातमकीडो भवति बासक्रियात्मकीडयोर्विरोधात् । न
हि तमःप्रकाशयोर्युगपदेकव स्थितिः संभवति । तस्मादसत्प्रलिपितमैतदनेन
ज्ञानकर्मसमुच्चयपतिपादनम् । “अन्या वाचो विमुच्यथ” “संन्यासयोगात्”
इत्यादित्रिभ्युथ । तस्मादयेवेह क्रियावान्यो ज्ञानध्यानादिक्रियावान्सोऽभिन्ना-
र्थमर्यादः संन्यासी य एवंलक्षणो नातिवाद्यात्मकीड आत्मरतिः क्रियावान्ब्रह्म-
निष्ठः स ब्रह्मविदां सर्वेषां वरिष्ठः प्रधानः ॥ ४ ॥

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन
ब्रह्मचर्येण नित्यम् । अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो
हि शुश्रो यं पश्यन्ति यत्यः क्षीणदोषाः ॥ ५ ॥

अघुना सत्यादीनि मिक्षोः सम्यग्ज्ञानसहकारीणि साधनानि विधी-
यन्ते निवृत्तिप्रधानानि । सत्येनानृतत्यागेन मृषावदनत्यागेन लभ्यः
वानिति मतुबैवैकः प्रतीयते कथमुक्तं बहुब्रीहिमतुवर्थयोरन्यतरोऽतिरिच्यते
इति । सत्यमसमासपाठे द्वयोरर्थवच्चमासीत्समासपाठे त्वन्यतरो मतुबैतिरिच्यते
विशिष्यते बासक्रियानिवृत्तिलाभादित्यर्थः । एकदेशिव्याख्यामुद्भाव्य निराचष्टे-
केचिच्चित्यादिना । अनेन वचनेन ज्ञानकर्मसगुच्चयपतिपादनं क्रियत इत्येत-
दसत्प्रलिपितमैति योजना ॥ ५ ॥

सम्यग्ज्ञानसहकारीणीति । अत्र सम्यग्ज्ञानशब्देन वस्तुविषयावगति-

प्राप्तव्यः । किंच तपसा हीन्द्रियमनएकाग्रतया “ मनसश्चिद्याणां च सैका-
ग्रयं परमं तपः ” इति स्मरणात् । तद्वयनकूलमात्मदर्शनाभिमुखीभावात्प-
रमं साधनं तपो नेतरच्चान्द्रायणादि । एष आत्मा लभ्य इत्यनुषङ्गः ।
सर्वत्र । सम्यग्ज्ञानेन यथाभूतात्मदर्शनेन ब्रह्मचर्येण मैथुनासमाचारेण ।
नित्यं सर्वदा नित्यं सत्येन नित्यं तपसा नित्यं सम्यग्ज्ञानेनेति सर्वत्र
नित्यशब्दोऽन्तर्दीपिकान्यायेनानुषक्ष्यः । वक्ष्यति च—“ न येषु जिज्ञानूत्तं
न माया च ” इति । कोऽसावात्मा य एतैः साधनैर्लभ्य इत्युच्यते । अन्तः ॥
शरीरेऽन्तर्मध्ये शरीरस्य पुण्डरीकाकाशे ज्योतिर्मयो हि रुक्मवर्णः शुभः
शुद्धो यमात्मानं पश्यन्त्युपलभन्ते यतयोः यतनशिलाः संन्यासिनः क्षीण-
दोषाः क्षीणकोधादिचित्तमलाः स आत्मा नित्यं सत्यादिसाधनैः संन्यासिभि-
र्लभ्यत इत्यर्थः । न कादाचित्कैः सत्यादिभिर्लभ्यते । सत्यादिसाधनस्तुत्यर्थोऽ-
यमर्थवादः ॥ ५ ॥

सत्यमेव जयति नानृतं सत्येन पन्था विततो देव-
यानः । येनाऽक्रमन्त्युपयो ह्यासकामा यत्र तत्स-
त्यस्य परमं निधानम् ॥ ६ ॥

सत्यमेव सत्यवानेव जयति नानृतं नानृतवादीत्यर्थः । न हि सत्यानृतयोः
केवलयोः पुरुषानाभितयोर्जयः पराजयो वा संभवति । प्रसिद्धं लोके सत्यवादि-
नानृतवाद्यभिमूयते न विपर्ययोऽतः सिद्धं सत्यस्य बलवत्साधनत्वम् । किंच
शास्त्रोऽप्यवगम्यते सत्यस्य साधनातिशयत्वम् । कथम् । सत्येन यथाभूत-
वादव्यवस्थया पन्था देवयानाख्यो विततो विस्तीर्णः सातत्येन प्रवृत्तः । येन
पथा ह्याकमन्ति क्रमन्त ऋषयो दर्शनवन्तः कुहकमायाशाठ्याहंकारदम्भानृतव-
जिंता ह्यासकामा विगततृष्णाः सर्वतो यत्र यस्मिंस्तपरमार्थतत्त्वं सत्यस्योत्तम-
फलावसानं वाक्यार्थज्ञानमुच्यते । अवगतिफलस्य स्वकार्येऽविद्यानिवृत्तौ सहकार्य-
पेक्षासंभवात् । अतोऽपरिपक्षज्ञानस्य सत्यादीनां च परिपक्वविद्यालाभाय समुच्चय
इष्यत एव । नैतावता भास्कराभिमतसिद्धिः । परिपक्वविद्यायां सहकार्यपेक्षायां माना-
भावात् । ततः कर्मसंचेष्टश्रवणादेवादीनां कर्मविहीनानां मुक्तिश्रवणाच्चेति ॥ ९ ॥

कुहकं परवश्चनम् । अन्तरन्यथा गृहीत्वा वहिरन्यथा प्रकाशनं माया ।
शाठचं विभवानुसारेणापदानम् । अहंकारो मिथ्याभिमानः । दम्भो धर्मध्वजित्वम् ।

साधनस्य संबन्धि । साध्यं परमं प्रकृष्टं निधानं पुरुषार्थस्वपेण निधीयत इति निधानं वर्तते । तत्र च येन पथाऽङ्कमन्ति स सत्येन वितत इति पूर्वेण संबन्धः ॥ ६ ॥

**बृहच्च तदित्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्म-
तरं विभाति । दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्य-
त्स्वहैव निहितं गुहायाम् ॥ ७ ॥**

किं तत्किञ्चर्मकं च तदित्यच्युते—बृहन्महच्च तत्प्रकृतं ब्रह्म सत्यादिसाधनं सर्वतोव्याप्तत्वात् । दिव्यं स्वयंप्रभमनिन्द्रियगोचरमत एव न चिन्तयितुं शक्यते—स्य रूपमित्यचिन्त्यरूपम् । सूक्ष्मादाकाशादेरपि तत्सूक्ष्मतरं निरतिशय हि सौक्ष्म्यमस्य सर्वकारणत्वाद्विभाति विविभादित्यचन्द्राद्याकारेण भाति दीप्यते । किंच दूराद्विप्रकृष्टेदशात्सुदूरे विप्रकृतधर्मे देशे वर्तते विदुषामत्यन्तागम्यत्वात्—द्वात् । इह देहेऽन्तिके समीपे च विदुषामात्मत्वात् । सर्वान्तरत्वाच्चाऽङ्काशस्याप्यन्तरश्रुतेः । इह पश्यत्सु चेतनावस्त्वित्येतान्निहितं स्थितं दर्शनादिक्रियावत्येन योगिभिर्लक्ष्यमाणम् । क गुहायां बुद्धिलक्षणायाम् । तत्र हि निगृहं लक्ष्यते विदिन्निः । तथाऽप्यविद्यया संवृतं सन्न लक्ष्यते तत्रस्थमेवाविदिन्निः ॥ ७ ॥

**न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्येद्वैस्तपसा
कर्मणा वा । ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु
तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥ ८ ॥**

पुनरप्यसाधारणं तदुपलब्धिसाधनमुच्यते । यस्माच्च कक्षुषा गृह्यते केन-
चिदप्यरूपत्वान्नापि गृह्यते वाचाऽनभियत्वाच्च चान्यैर्द्वैरितरोन्दिवः ।
तपसः सर्वप्राप्तिसाधनव्येष्यपि न तपसा गृह्यते । तथा वैदिकेनामिहोवादि-
कर्मणा प्रसिद्धमहत्वेनापि न गृह्यते । किं पुनस्तस्य ग्रहणे साधनमित्याह—
ज्ञानप्रसादेनाऽऽत्मावबोधनसमर्थमपि स्वभावेन सर्वप्राणिनां ज्ञानं बाह्यविषय-
रागादिदोषकलुषितमप्रसन्नमतुङ्गं सन्नावबोधयति नित्यं संनिहितमप्यात्म-
अमृतमयथा—दृष्टभाषणम् । एतैर्दोषैर्वार्जिता इत्यर्थः ॥ ८ ॥

सत्यस्य निधानं यदुकं तत्पुनर्विशेष्यत इत्याह—किं तत्किञ्चर्मकं च
तदिति ॥ ९ ॥

ज्ञानप्रसादेनोति । अत्र ज्ञायतेऽर्थोऽनेनेति व्युत्पत्या बुद्धिरुच्यते ।
ध्यायमानौ ज्ञानप्रसादं लभत । ज्ञानप्रसादेनाऽऽत्मानं पश्यतीति कमो द्रष्टव्यः ।
संशयादिमलराहितस्य प्रमाणज्ञानस्यैव तत्वसाक्षात्कारहेतुत्वाद्ध्यानक्रियायाः प्रमि-
तिसाधत्वाप्रसिद्धेरित्यर्थः ॥ ९ ॥

तत्त्वं मलावनद्यमिवाऽऽदर्शम् । विलुप्तिमिव सलिलम् । तद्यदेन्द्रियविषयसंसर्गं-
जनितरागादिमलकालुष्याषनयनादर्शसलिलादिवत्प्रसादितं स्वच्छं शान्तमवतिष्ठते
तदा ज्ञानस्य प्रसादः स्यात् । तेन ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वे विशुद्धान्तःकरणो
योग्यो ब्रह्म द्रुष्टं यस्माततस्तस्मानु तमात्मानं पश्यते पश्यत्युपलभते निष्कलं
सर्वावयवमेदवर्जितं ध्यानमानः सत्यादिसाधनवानुपसंहतकरणं एकाग्रेण मनसा
ध्यायमानश्चिन्तयन् ॥ ८ ॥

एपोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्न्प्राणः
पञ्चधा संविवेश । प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां
यस्मिन्विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥ ९ ॥

यमात्मानमेवं पश्यत्येषोऽणुः सूक्ष्मथेतसा विशुद्धज्ञानेन केवलेन वेदितव्यः ।
कासौ । यस्मिन्वशरीरे प्राणो वायुः पञ्चधा प्राणापानादिभेदेन संविवेश सम्यक्प्र-
विष्टस्तस्मिन्नेव शरीरे हृदये चेतसा ज्ञेय इत्यर्थः । कठिहशेन चेतसा वेदितव्य
इत्याह—प्राणैः सहेन्द्रियैश्चित्तं सर्वमन्तःकरणं प्रजानामोतं व्याप्तं येन क्षीरमिव
खेदेन काष्ठमिवाग्निना । सर्वं हि प्रजानामन्तःकरणं चेतनावत्प्रसिद्धं लोके ।
यस्मिन्श्च चित्ते क्लेशादिमलवियुक्ते शुद्धे विभवत्येष उक्त आत्मा विशेषेण स्वेना-
ऽस्त्वयना विभवत्यात्मानं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

यं वं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः काम-
यते यांश्च कामान् । तं तं लोकं जयते तांश्च कामां
स्तस्मादात्मज्ञं हार्चयेद्दूतिकामः ॥ १० ॥

इत्यर्थवेदीयमुण्डकोपनिषदि तृतीयमुण्डके
प्रथमः स्वण्डः ॥ १ ॥

बौद्धादेश्चित्तादौ चेतनत्वभ्रमदर्शनाच्चितं स्वस्मिसंसर्गिणि च चैतन्याभिव्यक्तकत्वे स्वभावत एव योग्यम् । ततश्चित्ते परमात्मनोऽभिव्यक्तिसंभवाच्चेतसा
ज्ञेयत्वमुच्यत इति संभावनार्थमाह—प्राणैः सहेन्द्रियैश्चित्तमिति । ओतं चैतन्येन
सर्वस्य तार्हि चित्ते किमिति ब्रह्म स्वत एवापरोक्षेन्नभवतीत्यत आह—यस्मिन्श्च
चित्त इति ॥ ९ ॥

य एवमुकलक्षणं सर्वात्मानमात्मत्वेन प्रतिपनस्तस्य सर्वात्मत्वादेव सर्वावधिलक्षणं फलमाह । यं यं लोकं पित्रादिलक्षणं मनसा संविभाति संकल्पवति मह्यमन्यस्मै वा भवोदीति विशुद्धसत्त्वः क्षीणकेश आत्मविचिर्मर्लान्तःकरणः कामयते यांश्च कामान्प्रार्थयते भोगांस्तं तं लोकं जयते प्राप्नोति तांश्च काशान्संकल्पितान्मोगान् । वस्माद्विदुषः सत्यसंकल्पत्वादात्मज्ञमात्मज्ञानेन विशुद्धान्तःकरणं ह्यर्चयेत्पूजयेत्पादपक्षालनशुश्रूषानमस्कारादिभूतिकामो विभूतिमिच्छुः । ततः पूजाह एवासौ ॥ १० ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्ग्राघ्ये तृतीयमुण्डके प्रथमः स्वण्डः ॥ १ ॥

स वेदेतत्परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं भाति
शुभ्रम् । उपासते पुरुषं मे ह्यकामास्ते शुक्रमेतदति-
वर्तन्ति धीराः ॥ १ ॥

यस्मात्स वेद जानातियेतद्यथोकलक्षणं ब्रह्म परममुत्कृष्टं धाम सर्वकामानामाश्रयमाप्सदं यत्र यस्मि ब्रह्मणि धान्ति विश्वं समस्तं जगन्निहितमर्पितं यच्च स्वेन ज्योतिषा भाति शुभ्रं शुद्धम् । तमप्येवमात्मज्ञं पुरुषं ये ह्यकामा विभूतितृष्णावर्जिता मुमुक्षवः सन्त उपासते परमित्वं सेवन्ते ते शुक्रं नृवीजं यदेतत्प्रसिद्धं शरीरोपादानकारणमतिवर्तन्त्यतिगच्छन्ति धीरा धीमतो न पुनायेनि प्रसर्वन्ति । “न पुनः क्वचिद्व्रिंति करोति” इति श्रुतेः । अतस्तं पूजयेदित्यभिप्रायः ॥ १ ॥

कामान्यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते
तत्र तत्र । पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तिहैव सर्वे
प्रविलीयन्ति कामाः ॥ २ ॥

मुमुक्षोः कामत्याग एव प्रधानं साधनमित्येतदर्थयति । कामान्यो दृष्टादृष्टेष्विषयान्कामयते मन्यमानस्तद्गुणाधिर्न्तयानः प्रार्थयते स तै कामभिः कामैर्वर्माधर्मप्रवृत्तिहर्वर्मिविषयेच्छारूपैः सह जायते तत्र तत्र । यत्र यत्र विषयप्राप्तिनिमित्तं कामाः कर्मसु पुरुषं नियोजयन्ति तत्र तत्र तेषु तेषु विष-

सगुणविद्याफलमपि निर्गुणविद्यास्तुतये प्ररोचनाथर्मुच्यते—यं यमिति ॥ १० ॥
इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्ग्राघ्यटीकायां तृतीयमुण्डके प्रथमः स्वण्डः ॥ १ ॥

॥ १ ॥

येषु तैरिव कामैर्वैष्टितो जायते । यस्तु परमार्थतत्त्वविज्ञानात्पर्याप्तकाम आत्म-कामत्वेन परि समन्वत आपाः कामा यस्य तस्य पर्याप्तकामस्य कृतात्मनोऽविद्यालक्षणादपररूपादपनीय स्वेन परेण रूपेण कृत आत्मा विद्यया यस्य तस्य कृतात्मनस्त्विहैव तिष्ठत्येव शरीरे सर्वे धर्मार्थम् प्रवृत्तिहेतवः प्रविलीयन्ति विमलमुपयान्ति नश्यन्तीत्यर्थः । कामास्तज्जन्महेतुविनाशाच जायन्त इत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना
श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा
विवृणुते तनुं स्वाम ॥ ३ ॥

यद्येवं सर्वलाभात्परम आत्मलाभस्तत्त्वाभाय प्रवचनादय उपाया बाहु-ल्येन कर्तव्या इति प्राप्त इत्युच्यते । योऽथमात्मा व्याख्यातो यस्य लाभः परः पुरुषार्थो नासौ वेदशास्त्रध्ययनवाहुल्येन प्रवचनेन लभ्यः । तथा न मेधया अन्थार्थधारणशक्त्या । न बहुना श्रुतेन नापि भूयसा श्रवणेत्यर्थः । केन तर्हि लभ्य इत्युच्यते । यमेव परमात्मानमेवैष विद्वान्वृणुते प्राप्तु-मिच्छति तेन वरणेनैष परमात्मा लभ्यो नान्येन साधनान्तरेण । नित्यलब्ध-स्वभावत्वात् । कीदृशोऽसौ विदुष आत्मलाभ इत्युच्यते । तस्यैष आत्माऽविद्यासंछञ्चां स्वां परां तनुं स्वात्मतत्त्वं स्वरूपं विवृणुते प्रकाशयति प्रकाश

परमार्थतत्त्वविज्ञानादिति । विषयेषु यथास्थितदोषदर्शनात्पर्याप्तकामः क्षीणरागो विरुद्धलक्षणयाऽऽत्मकामस्याऽऽत्मबुभुत्सयैव वशीकृतचित्तस्य विषयेभ्यः कामा निवृत्ता एव भवन्तीत्यर्थः सामर्थ्यादवगम्यते । स्वहेतुविनाशात्पुनः कामा न जायन्त इति जातानां ज्ञानं विनाऽपि क्षयसंभवादित्यर्थः ॥ २ ॥

न बहुना श्रुतेनेति । उपनिषद्विचारव्यतिरिक्तेनेत्यर्थः । तेन वरनेणेति कथं व्याख्यातं यत्तदोर्भवार्थत्वं साधनविवक्षायाः प्रस्तुतत्वादित्यर्थं ब्रूमः । परमात्माऽस्मीत्यभेदानुसंधानं वरणम् तेन वरणेनैष आत्मा लभ्यो भवति । बहिर्मुखेन (ण) तु शतशोऽपि श्रवणादौ कियमाणे न लभ्यते । अतः परमात्माऽस्मीत्यभेदानुसंधानं परमात्मभजनं पुरस्कृत्यैव श्रवणादि संपादनीयमिति भावः । अथवाऽप्यमेव परमात्मानं वृणुते तेन परमात्मना मुमुक्षुरूपव्यवस्थितेन श्रवणेन-भेदानुसंधालक्षणेन प्रार्थनेन कृत्वा लभ्य परमात्मवै मुमुक्षुरूपव्यवस्थित इत्यभेदानु-

इव घटादिविद्यायां सत्यामाविर्भवतीत्यर्थः । तस्मादन्तत्यगेनाऽऽमलाभप्रार्थनैवाऽऽमलाभसाधनमित्यर्थः ॥ ३ ॥

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्-
पसो वाऽप्यलिङ्गात् । एतैरुपायैर्यते यस्तु
विद्वांस्तस्यैप आत्मा विशते ब्रह्मधाम ॥ ४ ॥

आत्मपार्थनासहायमूर्तान्येतानि च साधनानि बलाप्रमादतपांसि लिङ्ग-
युक्तानि संन्याससहितानि । यस्मादयमात्मा बलहीनेन बलप्रहीणेनाऽऽ-
त्मनिष्ठाजनितवीर्यहीनेन न लभ्यो नापि लौकिकपुत्रपश्चादीविषयसङ्गनि-
मितप्रमादात् । तथा तपसो वाऽप्यलिङ्गालिङ्गरहितात् । तपोऽत्र ज्ञानम् ।
लिङ्गं संन्यासः संन्यासरहिताज्ञानान्व लभ्यत इत्यर्थः । एतैरुपायैर्बला-
प्रमादसंन्यासज्ञानैर्यते तत्परः सन्प्रयतते यस्तु विद्वान्विवेक्यात्मावित्तस्य
विदुष एष आत्मा विशते संप्रविशति ब्रह्मधाम ॥ ४ ॥

संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीत-
रागः प्रशान्ताः । ते सर्वं सर्वतः प्राप्य
धीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाऽऽविशन्ति ॥ ५ ॥

कथं ब्रह्म संविशत इत्युच्यते । संप्राप्य समवगम्यैनमात्मानमृषयो दर्शन-
वन्तस्तेनैव ज्ञानेन तृप्ता न बाह्येन तृप्तिसाधनेन शरीरोपचयकारणेन । कृता-
त्मानः परमात्मस्वरूपेणैव निष्पत्तात्मानः सन्तः । वीतरागा वियतरागादि-
दोषाः । प्रशान्ता उपरतेन्द्रियाः । त एवंभूताः सर्वं सर्वव्यापिनमाकाश-
वत्सर्वतः सर्वत्र प्राप्य नोपाधिपरिच्छन्नैकदेशेन । किं तर्हि तद्ब्रह्मैवाद्वय-
मात्मवेन प्रतिपद्य धीरा अत्यन्तविवेकिनो युक्तात्मानो नित्यसमाहितस्व-
भावाः सर्वमेव समस्तं शरीरपातकालेऽप्याविशान्ति मित्रे घटे घटाकाशवद-
विद्याकृतोपाधिपरिच्छेदं जहति । एवं ब्रह्मविदो ब्रह्मधाम प्रविशति ॥ ५ ॥

संधानेनैव लभ्यो न कर्मणेत्यर्थः ॥ ३ ॥

(वीर्यमिति(मत्र) मिथ्याज्ञानानभिभाव्यतालक्षणोऽतिशयः । अलिङ्गादिति ।
कथम् । इन्द्रजनकमार्गिप्रभूतीनामप्यात्मलाभश्वरणात् । सत्यम् । संन्यासो नाम
सर्वत्यागात्मकस्तेषामपि स्वत्वाभिमानाभावादस्येऽन्तरः संन्यासो बाह्यं तु लिङ्गम-
विवक्षितम् । “न लिङ्गं धर्मकारणम्” इति स्मरणात् ॥ ४ ॥ ५ ॥

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चिनार्थाः संन्यासयोगाः
द्यतयः शुद्धतत्त्वाः । ते ब्रह्मलोकेषु परान्त-
काले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ६ ॥

किंच वेदान्तविज्ञानं वेदान्तविज्ञानं तस्यार्थः परमात्मा विज्ञेयाः
सोऽर्थः सुनिश्चितो येषां ते वेदान्तविज्ञानसुनिश्चिनार्थाः ते च संन्यासयो-
गात्सर्वकर्मपरित्यागलक्षणयोगात्मकेवलब्रह्मनिष्ठास्वरूपाद्योगाद्यतयो यतनशीला
शुद्धसत्त्वाः शुद्धे सत्त्वे येषां संन्यासयोगात्मे शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्म-
लोकेषु । संसारिणां ये मरणकालास्ते परान्तास्तानपैक्य मुमुक्षुणां संसाराव-
साने देहपरित्यागकालः परान्तकालस्तस्मिन्परान्तकाले साधकानां वहुत्वा-
द्व्रैव लोको ब्रह्मलोक एकोऽप्यनेकवद्दृश्यते प्राप्यते वा अतो
वहुत्वचनं ब्रह्मलोकाभ्युत्तिं ब्रह्मणीत्यर्थः । परामृताः परममृतमरण-
धर्मकं ब्रह्माऽत्मभूतं येषां ते परामृता जीवन्त एव ब्रह्मभूताः परामृताः
सन्तः परिमुच्यन्ति परि समन्तात्परीपानिवर्णवद्धठाकाशवच्च निवृत्तिमुप-
यान्ति परिमुच्यन्ति परि समन्तानुमुच्यन्ते सर्वे न देशान्तरं गन्तव्यमपेक्षन्ते ।

शकुनीनामिवाऽऽकाशे जले वारिचरस्य च ।

पदं यथा न दृश्येत तथा ज्ञानवतां गतिः ॥

“अनध्वगा अध्वसु पारयिष्णवः” इति श्रुतिस्मृतिभ्यो देशपरिच्छिन्ना
हि गतिः संसारविषयैव । परिच्छिन्नसाधनसाध्यत्वात् । ब्रह्म तु समस्त-
त्वान् देशपरिच्छेदेन गन्तव्यम् । यदि हि देशपरिच्छिन्नं ब्रह्म स्यान्मूर्तद्व-
व्यवदायन्तवदन्याश्रितं सावयवमानित्यं कृतकं च स्यात् । न त्वेवंविधं ब्रह्म
भवितुमर्हति । अतस्त्वापिश्च नैव देशपरिच्छिन्ना भवितुं युक्ता चविद्या-
दिसंसारवन्यापानयनमेव मोक्षमिच्छान्ति ब्रह्मविदो न तु कार्यमूर्तम् ॥ ६ ॥

गताः कलाः पञ्चदशा प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे
प्रति देवतासु । कर्माणि विज्ञानमयश्च
आत्मा परेऽव्यये सर्वे एकी भवन्ति ॥ ७ ॥

नैषकर्मसाहित्यं तु विवाक्षितं प्रदीपस्य वर्तिकृतावज्जेदध्वंसे यथा तेजः-
सामान्यतापाचिस्तद्वादित्याह—प्रदीपनिवर्णिवदिति । पदं पादन्यासप्रतिविम्बं न
दृश्येताभावादेवत्यर्थः । अध्वस्विति । संसाराध्वनां पारयिष्णवः पारयितुं
समापयितुमिच्छन्ताति समापिकामा अनध्वगा भवन्तीत्यर्थ । तर्कोऽपीहैव मोक्षो
वक्तव्य इत्याह—देशपरिच्छिन्ना हीत्यादिना ॥ ६ ॥

किंच मोक्षकाले या देहारभिकाः कलाः प्राणाद्यास्ताः स्वां स्वां प्रतिष्ठां
गताः स्वं स्वं कारणं गता भवन्तीत्यर्थः । प्रतिष्ठा इति द्विर्थीयाबहुवचनम् ।
पञ्चदश पञ्चदशसंख्याका या अन्त्यपश्चपरिपिठिताः प्रसिद्धा देवाश्च देहा-
श्रथाश्रक्षुरादिकरणस्थाः सर्वे प्रतिदेवतास्वादित्यादिषु गता भवन्तीत्यर्थः ।
यानि च मुमुक्षुणा लृतानि कर्मण्यप्रवृत्तफलानि प्रवृत्तफलानामुपभोगैव
क्षीयमाणत्वाद्विज्ञानमयश्चाऽस्ताऽविद्याकृतबुद्धाद्युपाधिमात्मत्वेन मत्वा जलादिषु
सूर्यादिप्रतिबिम्बवदिह प्रविष्टो देहमेष्टु कर्मणां तत्कलार्थत्वात्सह तेनैव विज्ञान-
मयेनाऽस्तमना । अतो विज्ञानमयो विज्ञानप्रायः । त एते कर्माणि विज्ञानमय-
श्चाऽस्तेमापाध्यपनये सति परेऽव्ययेजन्तेऽक्षये ब्रह्मण्याकाशकल्पेऽज्ञरेऽनन्तरेऽ-
मृतेऽभयेऽपूर्वेऽनपरेऽवासेऽद्वये शिवे शान्ते सर्वं एकी भवन्त्यविशेषतां गच्छन्त्ये-
कत्वमापद्यन्ते जलाद्याधारापनय इव सूर्यादिप्रतिबिम्बाः सूर्ये घटाद्यपनय इवाऽस्त-
काशे घटाद्याकाशाः ॥ ७ ॥

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति
नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपादिमुक्तः
परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ८ ॥

किंच यथा नद्यो गङ्गाद्याः स्यन्दमानाः गच्छन्त्यः समुद्रे समुद्रं प्राप्या-
स्तमदर्शनमविशेषात्मभावं गच्छन्ति प्राप्नुन्ति नाम च रूपं च नामरूपे विहाय
हित्वा तथाऽविद्यालृतनामरूपाद्विमुक्तः सन्विद्वान्परादक्षरात्पूर्वोक्तात्परं दिव्यं
पुरुषं यथोक्तलक्षणमुपैत्युपगच्छति ॥ ८ ॥

स्वाः प्रतिष्ठाः प्रति गता भवन्तीति भूतांशानां भौतिकानां च महाभूतेषु
लयो दर्शितः । अन्त्यपश्चेति । ब्राह्मणश्च षष्ठपश्चे प्राणाद्या याः कलाः पठिता
इत्यर्थः । मायामयमहाभूतानामंशावष्टव्यैर्जीवाविद्यामयभूतसूक्ष्मैः प्रातिस्विकैरद्वष्ट-
सहकृतैः प्रातिस्विकाः प्राणादय आरभ्यन्ते ते च कर्मीक्षेप्तर्द्वैः सूर्यादिभिर-
धिष्ठीयन्ते । कर्मणो भोगेनावसाने ते देवाः स्वस्थानं गच्छन्ति । यच्च प्रातिस्विकं
स्वाविद्याकार्यं तच्च सर्वं ब्रह्मैव संपद्यत इत्याह—यानि चेत्यादिना ॥ ९ ॥

॥ ९ ॥

स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति
नास्याब्रह्मवित्कुले भवति । तरति शोकं तरति
पाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति ॥ ९ ॥

ननु श्रेयस्यनेके विधाः प्रसिद्धा अतः क्षेत्रानामन्यतमेनान्येन वा देवा-
दिना च विधिनो ब्रह्मविद्यन्यां गतिं मृतो गच्छति न ब्रह्मैव । न । विद्य-
थैव सर्वप्रतिबन्धस्यापनीतत्वात् । अविद्याप्रतिबन्धमात्रो हि मोक्षो नान्यः
प्रतिबन्धः । नित्यत्वादात्मभूतत्वाच्च । तस्मात्स यः कचिद्वै लोके तत्प-
रमं ब्रह्म वेद साक्षादहमेवास्मीति स नान्यां गतिं गच्छति । देवैरपि तस्य
ब्रह्मपार्थिं प्रति विद्मो न शक्यते कर्तुम् । आत्मा ह्येषां स भवति । तस्मा-
द्ब्रह्म विद्वान्ब्रह्मैव भवति । किंच यास्य विदुषोऽब्रह्मवित्कुले भवति । किंच
तरति शोकमेनकेष्टवैकल्यनिमित्तं मानसं संतापं जीवन्नेवातिकान्तो भवति ।
तरति पाप्मानं धर्माधर्माख्यं गुहाग्रन्थिभ्यो हृदयाविद्याग्रन्थिभ्यो विमुक्तः
सन्मृतो भवतीत्युक्तमेव भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्यादि ॥ ९ ॥

तदेतद्वचाऽभ्युक्तम्—क्रियावन्तः श्रोत्रिया
ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुह्वत एकर्पि श्रद्धयन्तः ।
तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोत्रतं विधि-
वद्यैस्तु चर्णिम् ॥ १० ॥

अथेदानीं ब्रह्मविद्यासंप्रदानविभ्युपपदर्थेनोपसंहारः क्रियते । तदेत-
द्विद्यासंप्रदानविधानमृत्चा मन्त्रेणाभ्युक्तमभिप्राशितम् । क्रियावन्तो यथो-
क्तकर्मानुष्ठानयुक्ताः । श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठा अपरस्मिन्ब्रह्मण्यभियुक्ताः
परब्रह्म बुभुत्सवः स्वयमेकर्थिमेकार्थिनामानमार्थिं जुह्वते जुह्वति श्रद्धयन्तः
॥ १० ॥

एतद्ग्रन्थद्वारकविद्याप्रदानेऽयं विधिराथर्वणिकानामिति प्रकृतपरामर्शकादेतच्छ-
द्वाददवगम्यते । ग्रन्थद्वारेण विद्यायाः प्रकृतत्वसंभवाच्च सर्वत्र ब्रह्मविद्यासंप्रदानमिति

श्रद्धानाः सन्तो ये तेषामेव संस्कृतात्मनां पात्रभूतानामेतां ब्रह्मविद्यां वदेत
ब्रूयाच्छिरोवतं शिरस्यमिधारणलक्षणम् । यथाऽथर्वणानां वेदवतं प्रसिद्धम् ।
यैस्तु यैश्च तच्चीर्णं विधिवद्यथाविधानं तेषामेव च ॥ १० ॥

तदेतत्सत्यमृषिरङ्गाः पुरोवाच नैतदचीर्णव्रतोऽधीते ।

नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥ ११ ॥

इति तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ।
इत्यर्थवेदीया मुण्डकोपनिषत्समाप्ता ॥

तदेतदक्षरं पुरुषं सत्यमृषिरङ्गानाम पुरा पूर्वं शौनकाय विधिवदुपस-
न्नाय पृष्ठवत उवाच । तद्वदन्योऽपि तथैव श्रेयोर्थिने मुमुक्षवे मोक्षार्थं विधिपदु-
पसन्नाय ब्रूयादित्यर्थः । नैतदप्रन्थरूपमचीर्णव्रतोऽचरितव्रतोऽप्यर्थिते न पठति ।
चीर्णव्रतस्य हि विद्या फलाय संस्कृता भवतीति । समाप्ता ब्रह्मविद्या सा येभ्यो
ब्रह्मादिभ्यः पारम्पर्यक्रमेण संप्राप्ता तेभ्यो नमः परमऋषिभ्यः । परमं व्रह्म साक्षाद-
दृष्टवन्तो ये ब्रह्मादयोऽवगतवन्तश्च ते परमर्थयस्तेभ्यो भूयोऽपि नमः । द्विवचन-
मत्यादरार्थं मुण्डकसमाप्त्यर्थं च ॥ ११ ॥

इति तृतीयमुण्डकोपनिषद्ग्राह्ये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति श्रीमदेविन्दभगवपूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिवाजकाचा-
र्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतावाथर्वणमुण्डको-
पनिषद्ग्राह्यं समाप्तम् ॥

एतां ब्रह्मविद्यां वदेतेति ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥

इति तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमसंसपरिवाजकाचार्यश्रीमदानन्दज्ञानविरासितं मुण्डकोपनि-
षद्ग्राह्यव्याख्यानं समाप्तम् ॥

अथ नारायणविरचिता मुण्डकोपनिषद्गीपिका ।

नारायणपद्मद्वंद्वं नारायणपरायणः ।

नरं नारायणं नत्वा नरो नारायणाद्यः ॥ १ ॥

आथर्वणहस्येषु नानाशास्त्रान्वितेषु च ।

तनुते तनुवाकयेन निगृढार्थप्रदीपिकाम् ॥ २ ॥ युम्मम् ।

चीर्णे शिरोवतेऽध्येयं वेन मुण्डकमुच्यते ।

खण्डषट्कं त्रिमुण्डं च शौनकीयं श्रुतेः शिरः ॥ ३ ॥

तत्रोपनिषदां तावदनुवन्धचतुष्टयम् ।

प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यर्थं गर्ति इधो गुरुकृतः ॥ ४ ॥

अत्र क्षुद्रोपनिषत्स्वष्टाविंशतिरथर्वशास्त्रीयानि । तदुक्तमथर्वपरिशिष्टे—
 ‘अष्टाविंशत्युपनिषदानि ब्रह्मवेदस्य । १ मुण्डाः । २ पञ्चाः । ३ ब्रह्मविद्या ।
 ४ क्षुरिका । ५ चुलिका । ६ अर्थर्वशिरः । ७ अर्थर्वशिस्ता । ८ गर्भोपनि-
 पत । ९ महोपनिषत् । १० ब्रह्मोपनिषत् । ११ प्राणाश्रिहोत्रम् । १२
 नादविन्दुः । १३ ब्रह्मविन्दुः । १४ अमृतविन्दुः । १५ ध्यानविन्दुः । १६
 तेजविन्दुः । १७ योगशिस्ता । १८ योगतत्त्वम् । १९ नीठरुदः । २०
 कालाश्रिरुदः । २१ तापिनी २२ एकदण्डी । २३ संन्यासविधिः । २४
 आराणीः । २५ हंसः । २६ परमहंसः । २७ नारायणोपनिषदम् । २८ वैतर्थ्यं
 च । इति । उपनिषज्ज्ञानं तादर्थ्याद्यग्न्योऽयुपनिषदुच्यते । तस्य विषयो ब्रह्म
 प्रयोजनं मुक्तिः प्रयोजनेन विद्यायाः प्रकाश्यमकाशकलक्षणः संबन्धः । साधन-
 चतुष्टयसंपन्नोऽधिकारी । साधनानि यथा—इहामुत्रार्थफलभोगविरागो नित्या-
 नित्यवस्तुविवेकः शमदमादिसंपन्नमक्षुत्वं चेति । विद्यायाः सांप्रदायिकतावे-
 दनाया इत्याधिकारूपमिति हासमाह—ब्रह्मा देवानामिति । ब्रह्माः विराच्छिः ।

ब्रह्मा विरच्छिद्विजयोर्क्षतिविचन्द्रार्क्योगयोः ।

ब्रह्म प्रोक्तं तपोध्यात्मवेदजातिषु सूरिमिः ॥ इति विधिः ।

देवा इन्द्रादयः । अध्यात्मम् । ब्रह्मात्मा । देवा वागादयः । प्रतिष्ठात्म-
 श्रयः । सर्वविद्याभिव्यक्तिहेतुत्वात् । अर्थर्वशब्दोऽकारान्तो नान्तश्च । प्राह
 कथितवान् । छन्दसि कालानियमः ॥ १ ॥

प्रवदेत प्रावदत । अङ्गिरेऽङ्गिराम्ने । सोऽङ्गिरा भरद्वाजाय भरद्वाजगो-
 वाय सत्यवहनाम्ने । परा निर्गुणब्रह्मप्रतिपादिका । अवरा धर्माधर्मसाधनतत्कल-
 गुणब्रह्मप्रतिपादिका । तयोः कर्मधारये परावरा ताम् । यद्वा—यस्मात्परस्मादवरेण
 प्राप्ता परावरा ताम् ॥ २ ॥

विधिवदुपसन्नः समित्याण्यादिधर्मेणोपगतः ॥ ३ ॥

द्वे विद्ये वेदितव्ये इति यत्तद्ब्रह्म वदन्तीत्यन्वयः । तत्राऽह—परा चैवापरा चेति । अपराऽवरेत्यर्थः ॥ ४ ॥

स्वर्गादिकलसर्वज्ञानसाधनविषयाऽपरेत्याह—कर्गवेद इत्यादिना ।

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमित्रिताः ।

वेदा स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

इति स्मृत्युक्ताः ॥ ब्रह्मवेदोऽर्थवेदः । अर्थवेद इत्येवं वा पाठः । इति-हासादीनि पञ्चाऽचार्यैर्न व्याख्यातानि तेन प्रक्षिप्तानीति गम्यते । अथ परेति । परा विद्या ब्रह्मसाक्षात्कारः न तु तदेतुभूतो वाक्यसंदर्भोऽपि परा विवक्षिता । अन्यथा कर्गवेदादिवास्ता न स्यात् । तथा हि ब्रह्म प्राप्यते । तदाह—यथेति ॥ ५ ॥

अद्वैतयं ज्ञानेन्द्रियाविषयमग्रायं कर्मेन्द्रियाविषयम् । यद्वा । अद्वैतमद्वैतं चक्षुरविषयम् । ‘द्वाशिर् प्रेक्षणे’ एतत् छान्दस क्रकारस्य रेभावः । अग्रासमिन्द्रियान्तराविषयम् । अगोत्रममूलम् । अचक्षुःश्रोत्रं ज्ञानेन्द्रियरहितम्^१ । अपाणिपादं कर्मेन्द्रियरहितम् । नित्यभविनाशि । विमुँ विविधं भवति प्राणिमेदेन । सर्वगतं व्यापकम् । परिपश्यन्ति धीरा यथा सा परेत्यन्वयः । यदपेक्ष्य स्वाभिन्नस्वभिन्नकार्यसृष्टिसंसारयोर्दृष्टान्ता यथोर्णनाभिरित्यादयः पृथिवी-पुरुषान्तास्त्वयः ॥ ६ ॥

ऊर्णनाभिर्लूताकीटः । गृहत उपसंहरति । ओषधयः स्वाभिन्नाः सतो जीवतः केशलोमानि विजातीयानि ॥ ७ ॥

सृष्टौ क्रमनियमार्थं मन्त्रमाह—तपसेति । तपो ज्ञानं ‘यस्य ज्ञानमयं तपः’ इत्युक्ते । चीयते बहु स्यामितीक्षणवद्भवति । ब्रह्माक्षरम् । अन्यप्र्याकृतं सर्वप्राणिसाधारणम् । प्राणो हिरण्यगर्भः । प्राणान्मनः संकल्पविकल्पसंशय-निर्णयाद्यात्मकम् । मनसः सत्यं भूतपञ्चकम् । ततो लोका लोकेभ्यः कर्माणि तेषु चामृतं भोगं विनाऽनधरं फलं जायते ॥ ८ ॥

उक्तेवार्थमुपसंहाररूपेण द्वितीयो मन्त्र आह—य इति । सर्वज्ञः सामान्यतो वेत्ता । सर्वविद्विशेषतो वेत्ता । ज्ञानमयं ज्ञानविकारं तपोज्ञायासलक्षणम् । ब्रह्म हिरण्यगर्भः । नाम देवदत्तादि । रूपं शुक्रादि । अनं वीहादि ॥ ९ ॥

इति श्रीनारायणविरचितार्थवेदायमुण्डकोपनिषद्विपिकायां प्रथ-ममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अनयोविद्ययोर्विषयौ संसारमोक्षाविति वकुमुनरो ग्रन्थः । तत्र निर्वेदाया-परविद्याविषयस्तावदुच्यते—तदेतत्सत्यमिति । सत्यमवितर्थं फलाविसंबादि । किं तत्सत्यमत आह—मन्वेष्विति । मन्वेषु प्रकाशितानि कर्मण्यभिहोत्रादीनि कवयो वसिष्ठाद्योऽप्यथन्दृष्टवन्तो यत्तदेतत्सत्यमेकान्तपुरुषार्थसाधनत्वात् । यद्वा । तदेतत्सत्यमित्यस्योपसंहारः । सत्यमवाध्यं वेतायामृग्यजुः सामसमूहे वेताख्ये युगे वा । बहुधा संतवानि कर्मिभिः क्रियमाणानि । अतो यूयं तान्याचरथ निवर्तयथ नियतं नित्यं सत्यकामा यथाभूतकर्मफलकामा भवन्तः । एष वो युष्माकं पन्था मार्गः । सुकृतस्य स्वयं निवर्तितस्य कर्मणः । लोके लोक्यते दृश्यते भुज्यते स लोकः कर्मफलम् । निमित्ते सप्तमी । कर्मफलप्राप्तय एष वो मार्ग इत्यर्थः ॥ १ ॥

कर्मपकारमाह—यदेति । लेलायते लोलं भवति चलत्याज्यभागावन्तरेण विनाऽभिहोत्रे तदभावात् । अन्यकाऽज्ञयभागयोर्मध्य आवापस्थान आहुतीः प्रतिपादयेत् । अनेकाहप्रयोगपेक्षयाऽऽहुतीरिति वहुवचनम् । तस्य च सम्यकरणं दुष्करं विपत्तिवहुलं चेति वैराग्याय ॥ २ ॥

यस्येति—आत्रयणं शरदि वसन्ते च कर्तव्यः कर्मविशेषः । आसप्रमाणिति । भूरादिसत्यान्वान्हिनस्ति । अप्रसिरेव लोकानां हिंसा । अथवा लोकाः । पितृपितामहप्रपितामहाः पुत्रपौत्रपौत्राश्वाऽत्मना सह सप्त तान्हिनस्ति संततिविच्छेदात् ॥ ३ ॥

विशेषविध्यर्थमभेदः सप्त जिह्वा अनुवदति—कालीति ॥ ४ ॥
एतेष्वभिजिह्वाभेदेषु योऽभिहोत्र्याचरते कर्माचरति । आददायन, आइत्यस्य चरतिना संबन्धः । दैप् शोधने शत्रन्तः । आत्मनः सत्त्वशुद्धि कुर्वन्कर्म करोतीतीर्थः । अथवाऽनेकार्थाश्चेति दायतिरेव खण्डने वर्तते । हविः शक्तानि कुर्वन् । आददायनाददाना यजमानमाहुतयो वहन्तीत्याचार्याव्याचरत्युः । आहुतयस्तं नयन्ति वहन्ति सूर्यस्य रथमयो भूत्वेति शेषः । कनयन्तीत्यत्राऽह—यत्रति । देवानां पतिरिन्द्रः प्रजापतिर्वा । आहुतीनां स्वरूपमाह—सूर्यस्येति । इत्थंभूते तृतीया । रश्मिरूपेण रविरश्मिरूपाः । सत्यो वहन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

कीदृशः । एतेहीत्युक्त्वाऽहुतय आह्यन्त्य इत्यर्थः । एवं प्रियां वाचमभिवदन्त्य इत्यन्वयः । अर्चयन्त्यः पूजयन्त्यः । ब्रह्मलोकः स्वर्गः प्रकरणात् ॥ ६ ॥

एतत्कर्मफलनिन्दां निर्वेदायाऽह—पुवा हीति । ज्ञानरहिता इति शेषः ।

पूर्वा नावोऽथ च पूर्वन्ते नश्यन्त्यनित्या इत्यर्थः । हि यस्मादेवेऽद्धदा अबलाः । अष्टादशोकं षोडशर्त्तिविजः पत्नी यजमानश्च वेषामुक्तं तत्साध्यमवरं केवलमन्ततो येषु यज्ञेषु कर्म वर्तते । यदुक्तश्च—“सप्तदशावराश्चतुर्विंशतिपरमा क्रतिविजः” इति । यदा । अवरं हीनं ज्ञानरहितं श्रेयः श्रेयस्कारणं ये जना अभिनन्दन्ति मन्यन्ते । जरामृत्युं जरासहितं सृत्युम् ॥ ७ ॥

अविद्यायामन्तरेऽविद्यात्प आवरणे स्वयं धीराः स्वयमेव धिय ईशाः प्रेरका गुरुनिरपेक्षा जडघन्यमाना भृतां पीडयमाना जरारोगाद्यनेकानर्थजातैः परियन्ति परितः स्वर्गनरकादौ यन्ति गच्छन्ति मूढा अज्ञा अन्धेनैवाचेतनेन प्रकृतेन कर्मणा परियन्तीत्यन्वयः । यथाऽन्धा इति दृष्टान्तस्तेषामपि विशेषणमन्धेनैव नीयमाना इति ॥ ८ ॥

वयमेव कृतार्था इत्यभिमानं कुर्वन्ति बाला अज्ञानिनः । यद्यस्मादेवं कर्मिणो न प्रवेदयन्ति तत्त्वं न जानन्ति रागात्कर्मफलरागाभिमवनिमित्तम् ॥ ९ ॥

इष्टापूर्विष्ठं यागादि श्रैतं कर्म । पूर्वे स्मार्ते वापीकूपतडागादि । सुकृतेन भूत्वा पुण्येनोत्पद्य शरीरं लब्ध्वा । अनुभूत्वेति पाठे तु सुकृते सति कर्मफलमनुभूय । छान्दोसो ल्यवधावः । इमं लोकं मनुष्यलोकं हीनतरं वा मनुष्यतोऽपि हीनं वा तिर्यङ्गनरकादिलक्षणं कर्मशेषवदेन विशन्ति ॥ १० ॥

वानप्रस्थसंन्यासिनोर्गृहस्थसाधुनां च विशेषमाह—तपःश्रद्धे इति । तपः स्वात्मविहितं कर्म । श्रद्धा हिरण्यगर्भादिविषयास्तिक्यवुच्चिपूर्विका विद्या । ते ये द्वृपसन्त्यरण्ये तपःश्रद्धे श्रितास्तृतीयाश्रमिणो ये च शान्ता उपरतकरणग्रामा विद्वांसो गृहस्थाश्च ज्ञानप्रधानाः सन्त उपवसन्त्यपरिग्रहा इत्यन्वयः । तेषां फलमाह—सूर्येति । सूर्यद्वारणोत्तरेण पथा विरजा: क्षीणपुण्यपापकर्मणः सन्तः । रजःशब्दोऽत्राकारान्तः । ते तत्र प्रयान्ति यत्र सत्यलोकादौ स पुरुषः प्रथमजोऽव्ययात्माऽऽसंसारक्षयाद् । एतदन्ताः संसारगतयोऽपरविद्यागम्याः ॥ ११ ॥

इदानीं साध्यसाधनरूपात्संसाराद्विरक्तस्य परस्यां विद्यायामधिकारप्रदर्शनार्थमाह—परीक्षेति । निर्वेदमायाद्वैराग्यं गच्छेदिति विधिः । वैराग्ये हेतुमाह—नास्तीति । कृतेन कर्मणाऽकृतो नित्यो लोको नास्ति । तद्विज्ञानार्थमकृतनित्यब्रह्मज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् । अनेन स्वयं धीरा इति परिहतम् । समित्पाणिः पुनरुपनयनार्थम् । श्रोत्रियं छन्दोऽधीते । छन्दसः श्रोत्र-

भावो वंशं प्रत्ययः । वाक्यार्थे वा पदवचनम् । प्रवक्तारामित्यर्थः । ब्रह्म-
निष्ठं बह्यकाग्रचित्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

उपसन्नायोपगताय सम्यग्यथाशास्त्रं शमान्विताय बाहेन्द्रियोपरमयुक्ताय
येन विज्ञानेनाक्षरमद्वेश्यादिविशेषणं पुरुषं पूर्णं पुरिशयं वा सत्यं परमार्थस्व-
भावं येन ज्ञानेन वेद विज्ञानाति तां ब्रह्मविद्यां तत्त्वतो यथावत्प्रोवाच प्रब्रू-
यादित्यर्थः । आचार्यस्याप्ययं नियमो यन्न्यायप्राप्तशिष्यस्य निस्तारणम-
दिद्याया इति भावः ॥ १३ ॥

इति मुण्डकोपनिषदीपिकायां प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति नारायणविरचितमुण्डकोपनिषदीपिकायां प्रथममुण्डकं समाप्तम् ॥ १ ॥

परविद्याविषयब्रह्मविज्ञानार्थं उत्तरो ग्रन्थः । अत्यन्तपरोक्षत्वात्कथं
नाम प्रत्यक्षवल्त्सत्यमक्षरं प्रपञ्चेरनिति दृष्टान्तमाह—यथेति । हे सोम्य सोम्य-
हंति कोपलत्वादिति सोम्यः, सोमाद्यः । इदं शौनकं प्रत्यज्ञिरसोकं
संबोधनम् । विस्फुलिङ्गा इत्यत्र ‘स्फुरतिस्फुलत्योर्निनिविभ्य’, इत्यनेन
वैकल्पिकत्वात्पत्वाभावः । भावा जीवादयः । जीवोत्पत्तिस्तु घटाकाशस्येव
महाकाशादौपाधिकी वेदितव्या ॥ १ ॥

दिव्यो द्योतनवान्त्वयंज्योतिष्ठावत् । दिवि स्यात्मानि भवो वा दिव्यः ।
अलौकिको वा दिव्यः । सह वासाभ्यन्तरे वर्तते सवासाभ्यन्तरः । अजः
सर्वभावविकाराणां जनिमूलत्वान्तपत्तिषेधेन सर्वे भावविकारा जायतेऽस्ति
वर्धते विपरिणमेऽपक्षीयते नश्यति चेति यास्केकाः प्रतिषिद्धाः । यद्यपि
देहाद्युपाधिभेददृष्टीनामविद्यावशादेहमेदपु सपाणः समनाः सेन्द्रियः
सविषय इव प्रत्यवभासते तलमलादिमादिवाऽङ्काशं तथाऽपि तु स्वतः
परमार्थदृष्टीनामप्राणोऽक्रियाशक्तिरमनाः संकल्पादिज्ञानशक्तिरहितः । अनेन
सर्वजीवधर्मरहित इत्युक्तं भवति । अत एव शुद्धः शुद्धः । अपरात्परतः
परस्मादक्षरादव्यक्तं प(कात्प)रः “अव्यक्तपुरुषः पर” इति मन्त्र-
वर्णात् ॥ २ ॥

कथं प्राणादयो न सन्तीत्यत्राऽह—एतस्मादिति । प्रलीयते चेत्यपि द्रष्ट-
व्यम् । धारिणी दधात्यवश्यम् । ‘अवश्यकाधमण्डयोर्णिनः’ ॥ ३ ॥

न केवलं सर्वजनिहेतुरपि तु सर्वमयश्चेत्याह—आभिरिति । आभिर्द्युलोकः ।
“असौ वाव लोको गौतमाभ्यः” इति श्रुतेः : मूर्धाऽस्योच्चमाङ्गम् । यस्य
विवृता उद्घाटिताः प्रसिद्धा वेदा वाग्युद्यमन्तःकरणं विश्वं समस्तं जगदस्य
सर्वं हन्तःकरणविकार एव जगत् । मनस्येव सुपुष्पे मलयदर्शनात् । जाग-
रिताऽपि तत एवाभिविस्फुलिङ्गवादि प्रतिष्ठानादस्य च पद्भ्यां जाता पृथिवी

एव देवो विष्णुरनन्तः प्रथमः शरीरि वैलोक्यदेहोपाधिः सर्वेषां भूतानामन्तं-
रात्मा सर्वभूतेषु द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता सर्वकरणात्मा ॥ ४ ॥

पञ्चाशिद्वारेण च याः संसरन्ति प्रजास्ता अप्यस्मादेव पुरुषात्प्रजायन्त
इत्याह—तस्मादिति । तस्मात्पुरुषात्प्रजावस्थानविशेषरूपो द्युलोकोऽभिस्तस्य
विशेषणं समिधो यस्य सूर्यः समिध इव समिधः । सूर्येण हि द्युलोकः
समिधपते । ततो हि द्युलोकान्निष्पन्नात्सोमात्पर्जन्यो द्वितीयोऽभिः संमवति ।
तस्माच्च पर्जन्यादोषधयः पृथिव्यां तृतीयामौ संमवन्ति । ओषधिभ्यः पुरु-
षामौ हुताभ्य उपादानभूताभ्यः पुमानभी रेतः सिञ्चति योषितायां योषामौ
पञ्चमे स्त्रियमित्येवं क्रमेण बह्विर्बह्वाचाः प्रजा ब्राह्मणाद्याः पुरुषात्परस्यात्सं-
प्रसूताः समुत्पन्नाः ॥ ५ ॥

किंच कर्मसाधनानि फलानि च तस्मादेवेत्याह—तस्मादृच इति । निय-
ताक्षरपादावसाना नियताक्षरपादा गायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टा मन्त्रा क्रचः ।
साम पाञ्चमकिं साप्तमकिं च स्तोभादिगीतविशिष्टम् । अनियताक्षर-
पादावसानानि वाक्यरूपाणि यजूषि । दीक्षा मौऽङ्गज्यादिलक्षणा नियमवि-
शेषाः । यज्ञाश्चायूपा अभिहोत्रादयः । क्रतवः सूर्याः । अत एव शिष्ट-
प्रयोगः क्रतुयज्ञारूपेभ्यश्चेति । दक्षिणाश्चैकगवाद्यपरिमितसर्वीस्वान्ताः । संव-
त्सरः कालः । यजमानः कर्ता । लोकाः फलभूताः । ते विशेष्यन्ते । सोमो
यत्र येषु लोकेषु पवते पुनाति लोकान् । यत्र च सूर्यस्तपति । ते च दक्षि-
णोत्तरमार्गद्वयगम्या विद्वदविद्वत्कर्तृफलभूताः ॥ ६ ॥

तस्मात्पुरुषादेवाः कर्मज्ञभूता बहुधा वस्वादिगणमेदेन सम्यक्प्रसूताः ।
साध्या देवविशेषाः । मनुष्याः कर्माधिकाताः । पशवो ग्राम्या आरण्यश्च ।
वयांसि पक्षिणः । प्राणापानौ मनुष्यादीनां जीवनम् । व्रीहियौ हविरर्थौ ।
तपश्च कर्मज्ञं पुरुषसंस्कारलक्षणं स्वतन्त्रं च फलसाधनम् । अद्वाऽऽस्ति-
क्यवुद्धिः । सत्यमनूतवर्जनं यथाभूतार्थं वचनं चार्पाडाकरम् । ब्रह्मचर्यम-
ष्टाङ्गमैयुनवर्जनम् । निधिश्चेतिकर्तव्यता ॥ ७ ॥

किंच सप्त शीर्षण्याः प्राणास्तेषां च सप्तार्चिषो दीप्तयः स्वविषयावद्यो-
तनानि ज्ञानानि । तथा सप्त समिधः सप्त विषया विषयैर्हि समिधन्ते
प्राणाः । सप्त होमास्तद्विषयविज्ञानानि “यदस्य विज्ञानं वज्जुहोति” इति
श्रुत्यन्तरात् । सप्तमे लोका इन्द्रियस्थानानि । इमेग्रहणात्र बाह्याः ।
येषु चरन्ति प्राणा इति विशेषणाच्च किं प्राणापानादयो नेत्याह—
गुहाशयाः । प्राणाः गुहायां शरीरे हृदये वा शेरते स्वापकाल इति गुहा-

शथा निहिताः स्थापिता धात्रा सप्त सप्त प्रतिपाणिभेदं शीर्षण्याः सर्वरूपा बहुरूपाः ॥ ८ ॥

येन रसेन भूतैः पञ्चभिः स्थूलैः परिवेष्टिस्तिष्ठते तिष्ठति सन्तरात्मा लिङ्गं सूक्ष्मशरीरं स सन्तराले शारीरस्याऽऽत्मनश्चाऽऽत्मवद्वर्तत इत्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥

विश्वं सर्वं न विश्वं नाम पुरुषादन्यात्किंचिदस्ति । अतो यत्पृष्ठं “कस्मिन्नुभगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति” इति तदुत्तरितम् । पुरुषे ज्ञाते पुरुष एवेदं नान्यदस्तीति विज्ञातं भवतीति विश्वस्यरूपमाह । कर्म तपः । कर्माभिहोत्रादि तपो ज्ञानं जडाजडात्मकं जगद्ब्रह्म परामृतमेव ततोऽन्यत्कार्यस्य कारणाव्यतिरेकात् । एतज्जगद्वात्मकं ब्रह्म सर्वपाणिनां हदि निहितमर्पितं यो वेद सोजविद्याग्रान्थिमज्ञानवासनां विकिरति नाशयतीह जीवन्नेव न मृतः सन्दे सोम्य प्रियदर्शन ॥ १० ॥

इति मुण्डकोपनिषद्वीपिकायां द्वितीयमुण्डके प्रथमः स्वण्डः ॥ १ ॥

अरूपं सदक्षरं केन प्रकारेण विज्ञेयमत आह—आविरिति । आविराविभूतप्रकाशं संनिहितवागाद्युपाधिभिर्ज्वलति यतो गुहाचरं गुहायां चरति हदि चरति दर्शनश्रवणादिप्रकारैः । महत्सर्वमहत्त्वात् । पदं पद्यते सर्वेणोति सर्वपदार्थास्पदत्वात् कथं महत्पदमित्यत आह—अैत्रतदिति । अर्पितं संनिवेशितं रथनाभाविचाराः । एतज्ज्वलत्पक्ष्यादि । प्राणन्मनुष्यपथादि । निमिषन्मेषादिक्रियावत् । चकारादनिमित्तच यत्तदैव ब्रह्मणि सर्वित्तमेवदास्पदं सर्वस्य जानथ हे शिष्या अवगच्छत । सदसन्मूर्तमूर्तं स्थूलसूक्ष्मं तद्वयतिरेकेण तयोरभावाद्यत्पजानां विज्ञानादैविद्यकज्ञानात्परं दूरे वर्तते पराञ्चि खानीति श्रुतेः । वरिष्ठगतिशयेनोरु ॥ १ ॥

यदाचिंमहीसिमत् । अर्चिशब्द इकारान्तः । अणुभ्योऽणु स्थूलधियामगम्यत्वात् । लोका भूरादयो लोकिनो मनुष्यादयः । स प्राण इत्यादि । अन्तश्चैतन्यो हि प्राणेन्द्रियसंघातः प्राणस्य प्राणमिति श्रुत्यन्तरात् । यत्प्राणादीनामन्तश्चैतन्यमक्षरं तत्सत्यमवितथं तदेवव्यं मनसा भावयितव्यमित्यर्थः । हे सोम्य सोमाद्यश्छन्दसि ‘सोममर्हति यः’ इति सूत्रेण । विद्धि विद्धं कुर्वक्षरे चेतः समाधत्स्व ॥ २ ॥

कथं वेद्यव्यमत आह—धनुरिति । औपनिषद्मुपनिषत्सु भवं ज्ञानमुपासानिशितं संतताभिष्यनेन तनूकृतं बुद्धिलक्षणं संधीयत संधानं कुर्यात् । आय-

म्याऽऽकृष्ण सेन्द्रियमन्तःकरणे स्वविषयाद्विनिवर्त्य लक्ष्यं एवाऽवर्जितं कृत्वेत्यर्थः ॥ ३ ॥

यदुकं धनुरादि गदाह—प्रणव इति । धनुर्यथा शरस्य लक्ष्ये प्रवेशकारणं तथाऽज्ञतमशरस्याक्षरे लक्ष्ये प्रवेशकारणमभ्यस्यमानं अँकारः । अयं मन्त्रो ध्यानबिन्दौ चाऽध्यातः । आत्मा जलसूर्यकादिवदिह प्रविष्टो देहे सर्वबौद्ध्यप्रत्ययसाक्षी ब्रह्म पूर्वोक्तमक्षरमपमन्तेन वासविषयोपलाभित्वुण्णाप्रमादवर्जितेन सर्वतो विरक्तेन जितेन्द्रियेणौकाग्रचितेन ब्रह्म लक्ष्यं वेद्यव्यं वेधनादूर्ध्वं शरवत्तन्मयो भवेत् । यथा शरस्य लक्ष्यैकात्मत्वं फलं भवति तथा देहाद्यात्मप्रत्ययतिरस्कारेणाक्षरैकात्मत्वं फलमापादयेदित्यर्थः । लक्ष्यं सर्वगतं चैवेत्यादि, ऋग्धनुर्यजुवीणेनेत्यादि च मन्त्रद्वयं कविदार्थपाठे दृश्यते न सर्वत्रैति न शिष्टव्याख्यातम् ॥ ४ ॥

अक्षरस्यैव दुर्लक्ष्यत्वात्पुनः पुनर्वचनं सुलक्षणार्थमित्यमिप्रायेणाऽऽह—यस्मिन्निति । ओंतं समर्पितं प्राणीर्णादिभिः करणौजीनथं जानीत हे शिष्या आत्मानं प्रत्यक्षस्वरूपं ज्ञात्वाऽन्या वाचोऽपरविद्यारूपा विमुक्त्य परिस्तेजत । यतोऽमृतस्यैष सेतुर्मोक्षस्य सेतुरिव सेतुः संसारमहोदधेरुत्तरणहेतुत्वात्मेव विदित्वेति श्रुत्यन्तरात् ॥ ५ ॥

संहताः संप्रविष्टाः । यत्र यस्मिन्ददये नाडचस्त्रेति शेषः । स एव प्रकृत आत्मा चरते चरत्यन्तर्ददयमेष्ये जायमान इव जायमानोऽन्तःकरणोपाध्यनुविधायित्वात् । वदन्ति च लौकिका हष्टो जातो मुग्धो जात इति । ओमित्येवमौकारालम्बनाः सन्तो ध्यायथ चिन्तयत पाराय परकूलाय तमसः परस्तात् ॥ ६ ॥

संसारमहोदधिं तीर्त्वा यो गन्तव्यः परविद्याविषयः स कस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यत आह—यः सर्वं इति । सर्वे विन्दति उभते सर्ववित्सामान्याविद्येषमावेन वा वेदनम् । दिव्ये सर्ववुद्दिप्रत्ययद्योतके ब्रह्मपुरे ब्रह्मणश्वैतन्यस्य स्थाने हृदयपुण्डरीके व्योम्याकाशे पुण्डरीकमध्यस्थे प्रतिष्ठित उपलभ्यः । मनोमयो वृत्तिभिरेव विभाव्य इति । मनउपाधित्वात्प्राणशरीरसेता प्राणानां शरीरान्तरं प्रति प्रापकः । प्रतिष्ठितोऽन्ते प्रत्यहं भुज्यमानेऽनेन विना देहत्युगात् । हृदयं चुर्द्धि पुण्डरीकच्छिद्रे संनिधाय समवस्थाप्य हृदयावस्थानेन द्वात्मनः स्थितिवरने तदात्मतच्च विशिष्टेन शास्त्राचार्योपदेशजानितेन ज्ञानेन शमदमध्यानवैराग्यसंस्कृतेन परि सर्वतः पूर्णं पश्यन्त्युपलभन्ते धीरा विवेकिनः ॥ ७ ॥

अस्य परमात्मज्ञानस्य फलमाह—मिद्यत् इति । हृदयग्रन्थिरविद्यावासनाप्रचयो बुद्ध्याश्रयः “ कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ” इति श्रुत्यन्तरात् । कर्मणि प्राकनान्यप्रवृत्तफलानि न त्वेजज्जन्मारम्भकारीणि प्रवृत्तफलत्वात् । परावरे परं च करणात्मनाऽवरं च कार्यत्वाना । तस्मिन्साक्षाद्दहमस्मीति द्वष्टे संसारकारणोच्छेदान्मुच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

उक्तस्यैवार्थस्य संक्षेपाभिधायका उत्तरे मन्त्रास्त्वयोऽपि । हिरण्यये ज्योतिर्मये बुद्धिज्ञानप्रकाशे पर उत्कृष्टे परमात्मस्वरूपोपलब्धिस्थानत्वात् । कोशे कोशतुल्ये पुण्डरीके विरजमविद्यादोषरजोमलवर्जितं निष्कलं निरवयवमत एव शुभ्रं ज्योतिरग्न्यादीनामपि प्रकाशकमेवंविधं यत्तदात्मविदस्तादात्म्यप्रत्ययानुसारिणो नेतरे बाह्यप्रत्ययानुसारिणः । अत्र “ न तत्र चन्द्रार्कवपुः प्रकाशते ” इति क्षेपको मन्त्रस्तस्यार्थः । प्रकाशते भासकं भवति । न वान्ति वाता व्यापारं न कुर्वन्ति । देवता न यान्ति देवानाप्यगम्यम् ॥ ९ ॥

यत्र स्वरूपे भूतिभावना यज्ञफलमदा तत्कथं ज्योतिषा ज्योतिरत आह— न तत्रेति । भासि प्रकाशयति । तस्य स्वतःप्रकाशसामर्थ्याभावात् । यथा जलोल्मुकाद्यग्निसंयोगादादीं दहन्तमनुद्दहति न स्वतस्तत्त्वस्वैत भासा दीप्त्या सर्वमिदं सूर्यादि जगद्विभासि । यज्ञ एवं तदेव ब्रह्म भासि भासयति कार्यगतेन विविधेन भासाऽसनेनातस्यस्य ब्रह्मणो भास्त्रपत्वमवगम्यते । नहि स्वते ऽविद्यमानभासनमन्यस्य कृतं शक्नोति । घटादीनामन्यावभासकत्वादर्शनात् । भासूपाणां त्वादित्यादीना तदर्शनात् ॥ १० ॥

प्रतिपादितमक्षरं निगमनस्थानीयेन मन्त्रेण पुनरुपसंहरति—ब्रह्मवेति । प्रसूतं प्रगतं नामरूपवद्यमासमानमित्यर्थः । किं बहुना । ब्रह्मवेदं विश्वमिदं ब्रह्म वरिष्ठगुरुतमम् । अब्रह्मत्ययः सर्वोषिविद्यामात्रो रज्ज्वामिव सर्पपत्तयो ब्रह्मैवैकं परमार्थसत्यमिति वेदानुशासनम् ॥ ११ ॥

इति मुण्डकोपनिषदीपिकायां द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥ इति नारायणविरचिवाया मुण्डकोपनिषदीपिकायां द्वितीयं मुण्डकं समाप्तम् ॥ २ ॥

परा विद्योका यथा तदक्षरं पुरुषाख्यं सत्यमधिगम्यते । यदधिगमे हृदयग्रन्थ्यादिसंसारकारणस्याऽत्यन्तिको विनाशः स्यात् । तदर्शनोपायश्च योगो धनुराद्युपादानकल्पनयोक्तः । अथेदार्णीं तत्सहकारीणि सत्यादिसाधनानि वक्तव्यानीति तदर्थमुत्तरारम्भः । प्राधान्येन तत्त्वनिर्धारणं ना(चा)त्यन्तदुःखग्रासत्वात्कृतमपि प्रकाशान्तरेण क्रियते तत्र सूत्र-

भूतो मन्त्रः परोऽयमुपन्यस्यते—द्वा सुपर्णेति । औविभक्तेरात्वं छान्दसम् । द्वौ सुपर्णौ सहैव सर्वदा युक्तौ सत्त्वायौ समानार्थ्यानौ समानाभिव्यक्तिकारणौ तावेवभूतौ समानमविशेषमुपलब्ध्याधिष्ठानतयैकं वृक्षमुच्छेदसामान्याच्छरीरश्च । ओवश्चू छेदने । परिष्वजाते परिष्वक्तवन्तौ सुपर्णविवैकवृक्षं फलोपमोगार्थम् । तयोर्मध्येऽन्य एकोऽविद्याकामकर्मवासनाश्रयलिङ्गोपाधिरात्मा पिप्पलं कर्मफलं स्वादु प्रियमत्युपभुइकेऽविवेकतः । नाश्वनश्वनन्य ईश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावो यः सर्वज्ञः सर्वसत्त्वोपाधिरीश्वरो नाश्वाति । प्रेरयिता हस्तावभयोभर्मेज्यभोक्त्रोनित्यसाक्षित्वसत्त्वामात्रेण सञ्चभिचाकशीति पश्यत्येव केवलम् । दर्शनमात्रं हि तस्य प्रेरयितृत्वं राजवद् ॥ १ ॥

समाने तत्रैव वृक्षे पुरुषो भोक्ता जीवो निमशो निश्चयेन मओऽलावुरिव सामुद्रे जलेऽविद्याकामकर्मफलरागादिगुरुभाराकान्तोऽनीशया दीनभावोऽनीशात्यया शोचति संतप्यते मुलमानेऽनेकैरनर्थप्रकारैरविवेकितया चिन्तामापद्यमानः । जुष्टं सेवितमनेकैर्योगमार्गैः कर्ममिश्रं यदा यस्मित्काले पश्यति ध्यायमानोऽन्यं वृक्षोपाधिलक्षणादिलक्षणमीशितारमस्य महिमानं जगद्रूपमस्यैव यम परस्यैव ममेभरस्येति यदैव द्रष्टा तदा वीतशोको भवति सर्वस्माच्छोकसागराद्विमुच्यते हष्टो भवतीत्पर्थः ॥ २ ॥

अन्योऽपि मन्त्रः सविस्तरभिमेवार्थमाह—यदेति । यदा यस्मिन्काले पश्यो विद्वान्साधकः पश्यते पश्यति रुक्मवर्णं स्वयंज्योतिःस्वभावं ब्रह्मयोनिं ब्रह्म च तद्योनिशासौ तं ब्रह्मणो वाऽपरस्य योनिं साम्यमद्वयलक्षणम् ॥ ३ ॥

सर्वभूतैः सर्वैर्भूतैर्ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तैः । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । सर्वभूतप्रकारः सर्वात्मा सचित्यर्थं । विभाति विविधं दीप्यते । एवं भूतस्थं यः साक्षादात्मभावेनायमहमस्मीति विजाननिद्वान्वाक्यार्थज्ञानमात्रेण भवते भवति । न भवतीत्येतत्किमतिवादी, अतीत्य सर्वानन्यान्वदितुं शीलमस्येतत्विवादी । यस्त्वेवं साक्षादात्मानं प्राणस्य प्राणं विजानन्सोऽतिवादी न भवतीत्पर्थः । सर्वे यदाऽप्त्वैव नान्यदस्तीति दृष्टं तदा किं पुनरसावतत्य वदेद्यस्य त्वपरमन्यद्वृष्टमस्ति स तदतत्य वदति । अयं तु विद्वानात्मनोऽन्यन पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानात्यतो नातीत्य वदति । किंच । आत्मकीडो न पुत्रकल्पादिषु कीडति । आत्मरतिरात्मप्रीतिः । कीडा बाह्य साधनसापेक्षा । रतिस्तु साधननिरपेक्षा वाक्यविषयप्रीतिमात्रमिति विशेषः ।

क्रियावान्ज्ञानध्यानवैराग्यादिक्रियायुक्तः । समासान्तपाठ आत्मरतिरेव कङ्गा
तद्युक्तः । एष संन्यासी ब्रह्माविदामध्यात्मनिष्ठानां वरिष्ठो गरिष्ठः शेषः ॥ ४ ॥

इदानीं सत्यादीनि भिक्षोः सम्यग्ज्ञानसहकारीणि विद्वाति—सत्येनेति ।
मृषावदनत्यागेन तपसा “मनसश्चेन्द्रियाणां च हैकाग्रयं परमं तपं,” इति
स्मृतिः । तेन तपसा तदेवाऽस्तमदर्शनानुकूलं न चान्द्रायणादि । सम्यग्ज्ञा-
नेन यथा भूतात्मदर्शनेन । नित्यमिति सर्वत्र संबध्यते । कासावात्मा य एतैः
साधनैर्म्यतेऽत आह—अन्तःशरीर इति । शरीरमध्ये हृदयाकाश इत्यर्थः ।
ज्योतिर्भयो रुक्मवर्णः । शुद्धः । शुद्धः क्षीणदोषा रागद्वेषमोहरहिताः ॥ ५ ॥

सत्याख्यसाधनस्य स्तुतिमाह—सत्यमेवेति । सत्यवाज्यति नानुतं नानृ-
तवादीत्यर्थः । सत्येन यथा भूतवादव्यवस्थया पन्था देवयानाल्यो विततो
विस्तीर्णः । येन यथा भूतसत्यवर्तित्वेनाऽकमन्त्याकमन्त ऋषयो दर्शनव-
न्त आप्तकामा विगततृष्णा यत्र यस्मिन्सत्यवर्तित्वे तत्परमार्थतत्त्वं सत्यस्यो-
चमसाधनस्य संबन्धिं साध्यं परमं प्रकृष्टं निधानं पुरुषार्थस्त्वपेण निधीयत
इति निधानं वर्तते । तत्र च येन पथा क्रमान्ति सत्येन विवत इति पूर्वेण
संबन्धः ॥ ६ ॥

किं तद्वासकिर्धर्मकं चेत्यत आह—ब्रह्मचेति । विविधमादित्यचन्द्राद्याकरेण
भाति दीर्घ्येत । दूरात्सुदूरेऽगेविदुषामगम्यत्वात् । अन्तिके समीपे विदुषामात्म-
त्वात् । सर्वान्तरत्वाच्च । पश्यत्सु चेतनावस्थित्वैव न दूरे निहितं स्थितं
गुहायां बुद्धिलक्षणायाम् ॥ ७ ॥

देवैरनिद्रियैः । असाधारणमुपलब्धिसाधनमाह—ज्ञानेति । आत्मावबोधेन
विशुद्धसत्त्वो निर्मलान्तःकरणस्तत्स्तमात्सत्त्वान्विष्कलमवयवमेद्राहितं ध्याय-
मानश्चिन्तयन् ॥ ८ ॥

कासौ चेतसा वेद्योऽत आह—यस्मिन्निति । यस्मिऽशरीरे हृत्पद्मे प्राणो वायुः
पञ्चधा व्यानादीभेदेन । कीदृशेन चेतसा वेदितव्य इत्यत आह—प्राणैरिति ।
प्राणैः सहनिद्रियैश्चित्तं सर्वमन्तःकरणं प्रजानामोत्तं व्याप्तं क्षीरमिव स्नेहेन
काषमिवाग्निना सर्वं हि प्रजानामन्तःकरणं चेतनावत्प्रसिद्धं लोके । यस्मिं-
श्चित्ते विशुद्धे शोकादिमलविमुक्ते विभवति विशेषेण स्वेनाऽस्तमना भवत्या-
त्मानं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

य एवं सर्वात्मानामात्मत्वेन प्रतिपञ्चस्तस्य सर्वात्मत्वादेव सर्वावाप्तिलक्षणं
फलमित्याह—यं यमिति । लोकं पित्रादिलंणं संविमाति संकल्पयति । जयते

वटाद्याकाशवदविद्

इति बहुवचनम्
ले परामृताः
समन्वात्मदीपिनीवा
देशान्तरे गमनपे-
वा ।

॥ ६ ॥
यास्त्वाः प्रतिष्ठाः
। प्रश्नोपनिषदि

र्म च ।
म् ॥ इति ॥
रणाद्यधिष्ठातारः
लानि विज्ञानमय-
षु सूर्यादिग्रन्ति
विज्ञानमयो विज्ञ-
ब्रह्मण्येकी भवन्त-
ः सूर्योदौ । घटा-

भावं गच्छन्ति पा-
च्छति ॥ ८ ॥
यत्मेनायेन वा दे-
न्त्वा । विद्ययैव
नान्यप्रतिबन्ध्यो
साक्षादहमस्मीति
ते तस्य ब्रह्मपापि
ब्रह्मैव भवति ।
प्रिवन्नेवातिक्रान्तो

प्राप्नोति । स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य मितरः समुन्नी-
ष्टन्त इस्यादिश्रुत्यन्तरात् । अर्चयेत्प्रादप्रक्षालनशुश्रूषणनमस्कारादिभिः ॥ १० ॥

इति मुण्डकोपनिषद्विषिकायां तृतीयमुण्डके प्रथमः स्वण्डः ॥ १ ॥

सोऽर्चको वेद जानाति यथोक्तउक्तं ब्रह्म धाम सर्वकामानास्पदं
निहितमर्पितम् । यच्च स्वेन ज्योतिषा भाति शुद्धं शुद्धं पुरुषमात्मजं परमिव
देवमकामा विभूतिवृष्णारहिताः सन्तः शुक्रं बीजं शारीरोपादानकारणमतिव-
र्तन्त्यातिगच्छन्ति धीरा धीमन्तः अपुनर्भवमिच्छेस्तं पूजयेदिति भावः ॥ १ ॥

कामत्याग एव प्रधानं साधनमिति दर्शयति—कामान्य इति । मन्यमानस्तत्त्व-
दगुणांश्चन्तर्यमानः । कर्मभिः काम्यकर्मभिस्तत्र तत्र स्वर्गनरकादौ पर्याप्तकाम
स्वाकामत्वेन परि समन्तव आप्नाः कामां येन तस्य कृतात्मनो विद्यया
परेण रूपेण कृत आत्मा यस्येहैव तिष्ठत्येव शरीरे कामा जन्महेतवः प्रविली-
यन्ति नश्यन्ति ॥ २ ॥

यद्युवं सर्वलाभत्परम आत्मलाभास्तर्हि तत्त्वाभाय प्रवचनादय उपाया
बाहुल्येन कर्तव्या इति प्राप्त इदमुच्यते—नायमिति । प्रवचनेन वेदशास्त्रा-
ध्ययनवाहुल्येन मेघया ग्रन्थार्थधारणशक्त्या वहुना श्रुतेन भूयसा तात्प-
र्यीवधारणेन । केन तर्हि लभ्यत इत्यत आह—यमेवेति । यं साधकमेवाऽऽत्मा वृणुते
वरं देदाति कृपयति तेन लभ्यः “यं साधु निनीषाति तं साधु कारयति यमसाधु
निनीषति तमसाधु कारयति” इति श्रुत्यन्तरात् । कं वृणुत इति चेतत्र
तन्त्रेणदमेवोत्तरम् । यं प्रसिद्धमात्पानमेष साधको वृणुते भजति । वृद्धं संभक्तौ
संभक्तिः सेवा । तेन लभ्यः “स्वकर्मणा तमभ्यर्थ्यं सिद्धिं विन्दति मानवः”
इति स्मृतेः । तस्मादन्यत्यगेनाऽत्मलाभप्रार्थनैवैकाग्रतयाऽत्मलाभसाधनमित्यर्थः ।
विवृणुते प्रकाशयत्यविद्यावच्छिन्नां स्वां तनुम् ॥ ३ ॥

आत्मप्रार्थनासहायभूतानि च साधनानि बलाप्रमादतपांसि लिङ्ग्युकानि
संन्याससहितानीत्याह—नायमात्मा बलहीनेनेति । बलहीनेनाऽत्मनिष्ठाज-
तितर्वीर्यहीनेम प्रमादात्पुत्रप्रधायासङ्गादलिङ्गात्संन्यासराहितात्तपसो ज्ञानात् ।
एतैरूपार्थैवलाप्रमादसंन्यासज्ञानैर्विद्वान्विवेक्यात्मवित्तस्य विदुष एष आत्मा जीवो
ब्रह्माख्यं धाम विशेते प्रविशति ॥ ४ ॥

कथं ब्रह्म प्रविशतीत्याशङ्कैतिशेनोत्तरयति—संप्राप्येति । कृतात्मनः
परमात्मरूपेणैव निष्पत्तात्मानः सन्तः । सर्वं सर्वव्यापि सर्वतः सर्वत्र
प्राप्य नोपाधिपरिच्छिन्नैवैकदेशेन युक्तात्मानो नित्यं समाहितस्वभावः

सर्वमेव समस्तं शरीपातकाल आविशन्ति भिन्नघटाद्याकाशवद्विद्याकृतो-
पाधिपरिच्छेदं जहति ॥ ५ ॥

ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः । एकोऽप्यनेकवद्दृश्यत इति बहुवचनम् । तेषु
परान्तकालः संसारावसाने देहपरित्यागकालस्तस्मिन्काले परमूर्ताः परमसृतं
ब्रह्माऽत्मभूतं येषां ते जीवन्मुकाः सन्तः परि समन्तात्मदीपिनिर्वाणवद्ध
टाकाशवच्च मुच्यन्ति ब्रह्मणि निवृत्तिमुपयान्ति न देशान्तरे गमनपेशन्ते ।

शकुनीनामिवाऽकाशे जले वारिचरस्य वा ।

पदं यथा न दृश्येत तथा ज्ञानवतां गतिः ६ ॥

किंच मोक्षकाले वा देहारभिकाः कलाः प्राणाद्यास्ताः प्रतिष्ठाः स्वानि
कारणानि गता भवन्ति । पञ्चदश पञ्चदशसंख्याकाः प्रश्नोपनिषदि पष्ठप-
भ्रोकास्ता यथा—

कलाः पोडश भूतानि प्राणोऽक्षं जन्म कर्म च ।

अद्वा यज्ञस्तपो मन्त्रा मनोमात्रं शरीरकम् ॥ इति ॥

पोडशं शरीरं तु पवित्रं तिष्ठति । देवाश्वक्षुरादिकरणाद्यधिषावारः पतिदे-
वतास्वादित्यादिषु गता भवन्ति । कर्मण्यपवृत्तफलानि विज्ञानमयश्चाऽ-
त्माऽविद्याकृतवृद्धाद्याद्युपाधिमात्मत्वेन मत्वा जलादिषु सूर्यादिप्रतिविम्बव-
दिह प्रविष्टो देहेषु कर्मणां तत्कलार्थत्वादतो विज्ञानमयो विज्ञानप्रया
आत्मा तिष्ठत उपाध्यपनये सति सर्वे परेऽप्यये ब्रह्मण्येकी भवन्त्यविशे-
षत्वमापद्यम्ते जलाद्याधारापपनय इव सूर्यादिप्रतिविम्बाः सूर्यादौ । घटाद्यपनय
इवाऽकाशो महाकाशो ॥ ७ ॥

दृष्टान्तान्तरमाह—यथेति । अस्तमदर्शनमविशेषात्मभावं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति
परादक्षरात्पूर्वोक्तात्परं दिव्यं पुरुषं यथोक्तदक्षणमुपैत्युपगच्छति ॥ ८ ॥

ननु श्रेयस्वनेके विद्वाः प्रसिद्धा अतः कलेशानामन्यतमेनान्येन वा देवादिना
विधिनो ब्रह्मविद्यन्यां गतिं मृतो गच्छेच्च ब्रह्मैवेति चेच्च । विद्ययैव सर्वप-
तिवन्धस्यापनीतत्वादविद्याप्रतिवन्धमात्रो हि मोक्षो नान्यप्रतिवन्धो नित्य-
त्वादात्मभूतत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याऽह—स य इति । वेद साक्षाद्हमस्मीति विजा-
नाति यः स ब्रह्मैव भवति । नान्यां गतिं गच्छति दैवैरपि तस्य ब्रह्मप्राप्तिं प्रति
विधनो न शक्यते कर्तुमात्मा येषां स भवति तस्माद्विद्वान्ब्रह्मैव भवति । फला
न्तरमाह—नास्येति । फलान्तरं तरतीति, तरति जीवन्नेवातिकान्तो भवति
गुहाग्रन्थिभ्यो हृदयाविद्याग्रन्थिभ्यः ॥ ९ ॥

अथेदानीं ब्रह्मविद्यासंप्रदानविभ्युप्रदर्शमेनोपसंहारः क्रियते—तदेवादिति ।
ऋचा मन्त्रान्तरेणाभ्युक्तमभिप्रकाशितं क्रियावन्तो यथोक्तकर्मानुष्ठानयुक्ता
ब्रह्मनिष्ठा अपराम्बिब्रह्मण्यमियुक्ताः परब्रह्म बुभुत्सवः स्वयमेकक्षिनामा-
नमामीं जुह्वते जुह्वति । श्रद्धयन्तः श्रज्ञां कुर्वन्तः सन्तस्तेषामेव संस्कृतात्मनां
पात्रभूतानामेवां ब्रह्मविद्यां वदेत ब्रूयाच्छिरोवतं शिरस्यग्निधारणलक्षणं
प्रसिद्धं व्रतम् ॥ १० ॥

तदेवतदक्षरं सत्यं पुरा पूर्वमुवाच शौनकाय विधिवदुपसन्नाय पृष्ठवते निग-
दितवान् । अन्योऽपि तथैवोपसन्नाय ब्रूयादित्यर्थः । एतग्रन्थस्त्रैपमर्चीर्णवतोऽ-
वती नाधीते न पठति । चीर्णवतस्य हि संस्कृता फलाय विद्या भवतीति ।
समाप्ता ब्रह्मविद्या । सा येभ्यो ब्रह्मादिभ्यः पारम्पर्यक्रमेण संप्राप्ता तेभ्यो
नमः परमार्थिभ्यः परमं ब्रह्म साक्षाद्दृष्टवन्तो ये ब्रह्मादयोऽवगतवन्तश्च ते
परमर्थस्तेभ्यो भूयोऽपि नमः । द्विरुक्तिरत्यन्तादरार्था । शिरस्यग्निधारण-
व्रतादस्य ग्रन्थस्य मुण्डकोपाख्या प्रसिद्धा ॥ ११ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्विषिकायां तृतीयमुण्डके द्वितीयः स्तु ॥ २ ॥

इति तृतीयमुण्डकं समाप्तम् ॥ ३ ॥

नारायणेन रचिता शंकरोक्त्युपजीविना ॥
अस्पष्टपदवाक्यानां दीपिका मुण्डके शुभा ॥ १ ॥

इति श्रीनारायणविरचिताऽर्थवेदीयमुण्डकोपनिषद्वि-
पिका समाप्ता ॥

अथास्या मुण्डकोपनिषदः स्वण्डान्तर्गतमन्त्रप्रतीकानां
वर्णानुक्रमणिका ।

४०६

मन्त्रप्रतीकानि मु. ख. म. पृ.

अ.

अभिर्मूर्धा चक्षुषी... २ १ ४ २३
अतः समुद्रा गिरस्यथ॒ २ १ ९ २५
अथर्वणे यां प्रवदेत १ १ २ ५
अरा इव रथनामौ २ २ ६ २९
अविद्यायामन्तरे... १ २ ८ १५
अविद्यायां बहुधा... १ ० ९ १५
आविः संनिहितम् २ २ १ २६

इ.

इष्टापूर्वं मन्यमाना १ २ १० १६
ए.

एतस्माज्जायते प्राणः २ १ ३ २१
एतेषु यथरते ... १ २ ५ १४
एषोऽप्युरात्मा चेतसा ३ १ ९ ४०
एस्येहीति तमाहृतयः १ २ ६ १४

क.

कामान्यः कामयते ३ २ २ ४१
काली कराली च १ २ ४ १४

ग.

गताः कलाः पञ्चदशः ३ २ ७ ४४
त.

तत्रापरा क्रमेदः... १ १ ५ ६
तदेतत्सत्यमूषिः ... ३ २ ११ ४७
तदेतत्सत्य मन्त्रेषु... १ २ १ ११
तदेतत्सत्यं यथा ... २ १ १ १९
तदेतहचाऽम्युक्तम् ३ २ १० ४६
तपसा चीयते ब्रह्म १ १ ८ ९
तपःश्रद्धेये ह्यपवसन्ति १ २ ११ १६

मन्त्रप्रतीकानि मु. ख. म. पृ.

तस्माच्च देवा बहुधा २ १ ७ २४

तस्मादभिः समिषः २ १ ५ २३

तस्माद्वचः सामयजूषि २ १ ६ २४

तस्मै सविद्वानुपसन्नाय १ २ १३ १८

तस्मै स होवाच... १ १ ४ ६

द.

दिव्यो समूर्त्तिः पुरुषः २ १ २ २०

द्वा सुपर्णा सयुजा... ३ १ १ ३४

ध.

धनुर्गृहीत्यौपनिषदम् २ २ ३ २८

न.

न चक्षुषा गृह्यते ३ १ ८ ३९

न तत्र सूर्यो भाति २ २ १० ३३

नायमात्मा प्रवचनेन ३ २ ३ ४२

नायमात्मा बलहीनेन ३ २ ४ ४३

प.

परक्षिय लोकान्कर्मचि-

तान् १ २ १२ १७

पुरुष एवेदं विश्वम् २ १ १० २५

षुवा स्वेऽबृद्धाः १ २ ० १५

प्रणवो धनुः शरो २ २ ४ २८

प्राणो स्वेषयः सर्वभूतैः ३ १ ४ ३६

व.

बृहच्च तद्विव्यम् ३ १ ७ ३९

ब्रह्म देवानां पथमः १ १ १ ४

ब्रह्मेवेदमृतम् ... २ २ ११ ३३

मन्त्रप्रतीकानि मु. ख. म. पृ.

भ.

मिद्यते हृदयग्रान्थः २ २ ८ ३१
य.

यत्तददेश्यमग्रावाम् १ १ ६ ७
यथा नद्यः स्पन्दमानां ३ २ ८ ४५
यथोर्णनाभिः सूजते १ १ ७ ८
यदर्चिमद्यदण्ड्यः ... २ २ २ २७
यदा पश्यः पश्यते ... ३ १ ३ ३६
यदा लेलायते हर्चिः १ २ २ १२
यं यं लोकं मनसा ... ३ १ १० ४०
यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य १ १ ९ १०
यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य २ २ ७ ३०
यस्मिन्द्यौः पृथिवी २ २ ५ २९
यस्यामिहोवमदर्शम् १ २ ३ १३

मन्त्रप्रतीकानि मु. ख. म. पृ.

व.

वेदान्ताविज्ञानसुनिश्चि-
तार्थाः ... ३ २ ६ ४४
श.

शौनकोहै वै महाशालः १ १ ३ ५
स

सत्यमेव जयति ... ३ १ ६ ३८
सत्येन लभ्यस्तप्तसा ३ १ ५ ३७
सत्त्व प्राणाः प्रभवन्ति २ १ ८ २५
समाने वृक्षे पुरुषः ३ १ २ ३५
स यो है वै तत्परमम् ३ २ ९ ४६
स वैदैतत्परम् ... ३ २ १ ४१
संप्राप्यैनमृषयः ... ३ २ ५ ४३
ह.
हिरण्यमेव परे कोशे २ २ ९ ३१

समाप्तिमगमदित्यं वर्णनुक्रमणिका ।